L. Tjoonk

Med. No. 430

DE LANDBOUW IN ENTER

SIGN: L27-430
EX. NO: C
MLV:

Augustus 1990

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek

REFERAAT

DE LANDBOUW IN ENTER
Tjoonk, L.
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1990
Mededeling 430
ISBN 90-5242-087-4
66 p., tab., fig.

Beschrijving van de structuur van de landbouw in een toekomstig landinrichtingsgebied van bijna 4.400 ha in Overijssel. Op basis van gegevens van CBS-landbouwtellingen en aanvullende informatie worden veranderingen in de structuur van de landbouw in de periode 1983-1988 geanalyseerd. Daarnaast wordt een schets gegeven van de mogelijke toekomstige ontwikkelingen zonder landinrichting tot 1998. De 247 bedrijven in het gebied zijn voornamelijk gericht op de melkveehouderij en/of de varkenshouderij. Bijna twee derde van de bedrijfshoofden op de 161 hoofdberoepsbedrijven is ouder dan vijftig jaar. Mede gezien de omvang van veel van hun bedrijven en de daarmee samenhangende opvolgingssituatie wordt voor de toekomst een verdere afname van het aantal bedrijven verwacht.

Overijssel/Enter/Landbouw/Landinrichting/Rundveehouderij

CIP-GEGEVENS, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Tjoonk, L.

De landbouw in Enter / L. Tjoonk. - Den Haag :
Landbouw-Economisch Instituut. - Ill., fig., tab. -
(Mededeling / Landbouw-Economisch Instituut, ISSN
0166-8129 ; 430)
ISBN 90-5242-087-4
SISO 631 UDC 631/632(492*7468) NUGI 835
Trefw.: landbouw ; Enter.

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

		Blz.
SAMENVATTING		5
1.	INLEIDING	9
	1.1 Achtergrond en doel van het onderzoek	9
	1.2 Korte schets van het gebied	10
	1.2.1 Ligging en gebiedsgrootte	10
	1.2.2 Ruimtelijk beleid	10
	1.2.3 Externe produktie-omstandigheden	13
2.	ALGEMENE AGRARISCHE ONTWIKKELING	15
	2.1 Aantal bedrijven	15
	2.2 Oppervlakte grond, grondgebruik en produktie-samenstelling	16
	2.3 Bedrijven, grond en produktie naar type	19
	2.4 Grondverkeer en bedrijfsoppervlakte	22
	2.5 Arbeidskrachten	25
	2.5.1 Aantal en kenmerken	25
	2.5.2 Leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden en bedrijfsopvolgingssituatie op hoofd-beroepsbedrijven	26
3.	ONTWIKKELINGEN IN DE PRODUKTIETAKKEN	28
	3.1 Rundveehouderij	28
	3.1.1 Inleiding	28
	3.1.2 Omvang van de veestapel per bedrijf	29
	3.1.3 Melkproduktie per koe	33
	3.1.4 Ontwikkelingen in de hoeveelheid heffingsvrije melk	35
	3.1.5 Bedrijfskenmerken naar staltype en bedrijfsgrootte	36
	3.1.6 Verkaveling op de bedrijven met melkkoeien	38
	3.2 Overige produktietakken	39
	3.3 Ruwvoervoorziening	40
	3.4 Mestwetgeving	43
4.	DEELGEBIEDEN	47
5.	BEDRIJFSOMVANG EN INKOMENSSITUATIE	49
6.	VERWACHTE ONTWIKKELINGEN IN DE PERIODE 1988-1998 ZONDER LANDINRICHTING	53
	6.1 Inleiding	53
	6.2 Ontwikkeling van het aantal bedrijven	53
	6.3 De totale oppervlakte cultuurgrond en het grondgebruik	54

INHOUD (vervolg)

		Blz.
6.4	Rundveehouderij	55
6.4.1	Melkvee	55
6.4.2	Jongvee	58
6.4.3	Mestvee	58
6.4.4	Rundvee	58
6.4.5	Ruwvoervoorziening	59
6.5	Intensieve veehouderij	60
7.	DISCUSSIE EN SLOTOPMERKINGEN	61
7.1	Discussie	61
7.2	Slotopmerkingen	62
LITERATUUR		63
BIJLAGEN		64

Samenvatting

Het ruilverkavelingsgebied "Enter" is gelegen in Twente ten zuidwesten van Almelo. Het ligt in de gemeenten Almelo, Ambt-Delden, Borne, Markelo en Wierden. De totale oppervlakte van het gebied bedraagt ongeveer 4.380 ha. De geregistreerden binnen de blokgrens hadden in 1988 3.011 ha (gemeten maat) cultuurgrond in gebruik.

Relatief veel nevenbedrijven

Het aantal hoofdberoepsbedrijven in "Enter" is gedaald van 176 in 1983 tot 161 in 1988. Het aantal nevenbedrijven nam echter toe van 79 tot 86, en maakt 35% van alle bedrijven uit.

In de komende tien jaar wordt een afname van het aantal hoofdberoepsbedrijven verwacht tot 133 in 1998. Vooral kleinere intensieve veehouderijbedrijven en kleinere melkveebedrijven met een traditionele stal zullen worden opgeheven. Het kan voor oudere bedrijfshoofden op deze bedrijven, die dikwijls geen opvolger hebben, aantrekkelijk zijn het melkquotum te gelde te maken. Het aantal nevenbedrijven zal verder toe kunnen nemen tot 95. Hoewel onder invloed van de superheffing de vraag naar ruwvoer (snijmais) verder zal afnemen, kunnen niet-economische motieven, zoals gehechtheid aan de grond en de woonomgeving, het aanhouden van een nevenbedrijf zijn aantrekkelijkheid doen blijven behouden.

Het aandeel van de nevenbedrijven in het totaal aantal bedrijven zal daardoor kunnen stijgen tot ruim 40% in 1998.

Weinig verandering in oppervlakte cultuurgrond en grondgebruik

Tussen 1983 en 1988 is de geregistreerde oppervlakte cultuurgrond in "Enter" toegenomen van 2.860 ha tot 3.012 ha. In 1988 was hiervan 2.510 ha (83%) in gebruik door hoofdberoepsbedrijven.

Naar verwachting zal de totale oppervlakte cultuurgrond in 1998 ongeveer evenveel bedragen, namelijk 3.000 ha, waarvan 2.430 ha (81%) op de hoofdberoepsbedrijven.

Zowel op de hoofdberoeps- als de nevenbedrijven was in 1983 en 1988 vrijwel alle cultuurgrond in gebruik als grasland of voor de verbouw van snijmais. Verwacht wordt dat dat in 1998 ook het geval zal zijn.

Rundveehouderij is en blijft de belangrijkste produktietak

Hoewel sinds 1983 de produktieomvang van de rundveehouderij, gemeten in sbe, in "Enter" met 12% is verminderd, nam deze produktietak in 1988 toch nog 62% van de totale produktieomvang op de hoofdberoepsbedrijven voor zijn rekening.

De produktieomvang van de intensieve veehouderij daalde op de hoofdberoepsbedrijven met 3%. Desondanks nam het aandeel van deze produktietak in de totale produktieomvang nog iets toe tot 31% in 1988. Hoewel de produktieomvang van de akker- en tuinbouw dank zij een verdere uitbreiding van de snijmaisteelt met een derde groeide, bleef het aandeel van deze produktietak beperkt tot 7%. Per saldo is de totale produktieomvang op de hoofdberoepsbedrijven tussen 1983 en 1988 met 7% gedaald. Ondanks een stijging van de produktieomvang op de nevenbedrijven sinds 1983 met een kwart, was de totale produktieomvang op beide groepen bedrijven samen in "Enter" in 1988 5% kleiner dan in 1983.

Onder invloed van de veronderstelde voortgezette produktiebeperking in de melkveehouderij, zal de produktieomvang van de rundveehouderij verder dalen. Omdat de produktieomvang van de intensieve veehouderij en de akker- en tuinbouw naar verwachting ongeveer gelijk zal blijven, betekent dit dat de totale produktieomvang in "Enter" in de komende tien jaar verder zal dalen en het aandeel van de rundveehouderij daarin eveneens.

Veranderingen binnen de rundveehouderijsector

Tussen 1983 en 1988 is in "Enter" het aantal hoofdberoepsbedrijven met melkkoeien gedaald van 156 tot 129. Van de 129 bedrijven met melkvee in 1988 behoorden er 57 tot de zuivere melkveebedrijven, 41 tot de overwegend melkveebedrijven, 29 tot de overige bedrijven en twee tot de intensieve veehouderijbedrijven. Twaalf overige bedrijven en twintig intensieve-veehouderijbedrijven hadden in 1988 geen melkvee (meer). Het aantal hoofdberoepsbedrijven met jongvee is gedaald van 154 tot 134, terwijl dat met mestvee steeg van 72 tot 86.

Wanneer er in 1998 naar verhouding evenveel hoofdberoepsbedrijven melkvee houden als in 1988, dan zullen er in 1998 106 bedrijven met melkkoeien zijn. Als het percentage bedrijven met mestvee toe zou nemen tot 60 in 1998, dan zullen er in dat jaar 80 bedrijven met mestvee zijn.

Relatief veel ligboxenstallen

Het aantal melkkoeien op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" is gedaald van 5.913 in 1983 tot 4.802 in 1988. In 1988 hadden van de 129 hoofdberoepsbedrijven met melkvee er 78, dat is drie vijfde deel, een ligboxenstal. In dat jaar was bijna vier vijfde deel van de melkkoeien in een ligboxenstal gehuisvest. Bij een gelijk blijvend melkquotum in het ruilverkavelingsgebied zal het aantal stuks melkvee in 1998 bepaald worden door de ontwikkeling van de melkproduktie per koe. Wanneer deze zou stijgen van gemiddeld 6.000 kg in 1988 tot gemiddeld 7.000 kg in 1998, dan kunnen er in laatstgenoemd jaar ongeveer 4.200 melkkoeien gehouden worden. Gelet op de verwachte afname van het aantal hoofdberoepsbedrijven met melkvee, zal het gemiddeld aantal stuks melkvee per bedrijf met ruim twee kunnen groeien tot bijna veertig in 1998.

Het aantal stuks jongvee op de hoofdberoepsbedrijven is eveneens gedaald, en wel van 4.744 in 1983 tot 3.950 in 1988. Wanneer voor 1998 wordt aangehouden dat op de hoofdberoepsbedrijven 80 stuks jongvee per 100 melkkoeien worden gehouden, dan bedraagt het aantal stuks jongvee op de hoofdberoeps- en de nevenbedrijven samen in dat jaar in "Enter" 3.500.

Tegenover de afname van het aantal stuks melk- en jongvee tussen 1983 en 1988 op de hoofdberoepsbedrijven staat een sterke toename van het aantal stuks mestvee. Zo steeg het aantal bedrijven met mestvee van 72 tot 86; het aantal stuks mestvee echter nog veel sterker, namelijk van 508 tot 1.748.

Het aantal nevenbedrijven met mestvee is sinds 1983 ongeveer verdubbeld en bedroeg in 1988 23; het aantal dieren steeg in deze periode van 64 tot 212.

In de komende jaren wordt een verdere stijging van het aantal stuks mestvee mogelijk geacht tot ruim 2.200. Hiervan zullen er ongeveer 1.900 worden gehouden op hoofdberoepsbedrijven en ongeveer 300 op nevenbedrijven. Deze berekening is gebaseerd op de veronderstelling dat de rundveehouders er zoveel mogelijk naar zullen streven om door de inkrimping van de melk- en jongveestapel vrijkomende standplaatsen te herbezetten met mestvee.

Relatief zware veebezetting

Gebaseerd op de aantallen stuks rundvee en de oppervlakte voedergewassen (grasland + snijmais) is de veedichtheid, uitgedrukt in het aantal grootvee-eenheden per ha voedergewassen, in "Enter" op de hoofdberoepsbedrijven gedaald van 3,36 in 1983 tot 3,08 in 1988. Naar verwachting zal dit kengetal verder dalen tot 2,83 in 1998. Hierdoor zal een groter aantal bedrijven zelf in de ruwvoerbehoefte kunnen voorzien. Ook dan zullen er echter bedrijven zijn die nog ruwvoer moeten aankopen. Dit ruwvoer kan dan wellicht binnen het gebied zelf worden aangekocht. Op bedrijven waar de veedichtheid nu al relatief laag is zou ruwvoer kunnen worden verbouwd voor de verkoop. Ook is, bij een gemis van alternatieve aanwendingsmogelijkheden, een verdere extensivering van het grondgebruik denkbaar door vermindering van de stikstofgift.

Inkomensmogelijkheden

Op veel bedrijven laat de inkomenspositie te wensen over. Noch in de melkveehouderij, noch in de intensieve veehouderij mag gerekend worden op een groei van de totale produktieomvang. Groei per bedrijf en per arbeidskracht is dan alleen nog mogelijk door een vermindering van het aantal bedrijven of arbeidskrachten. Bijna een derde deel van de hoofdberoepsbedrijven, waaronder alle intensieve veehouderijbedrijven, heeft te kampen met een mestoverschot. Door de kosten die de opslag en de afzet van het mestoverschot met zich meebrengen kunnen vooral de kleinere intensieve veehouderijbedrijven en de kleinere melkveebedrijven met een traditionele stal in financiële problemen komen.

Nu de mogelijkheid tot produktie uitbreiding beperkt is, wordt het nog belangrijker om tegen zo laag mogelijke kosten te produceren. In de melkveehouderijsector kan met name gedacht worden aan een uitbreiding van de ruwvoerproduktie ter vervanging van de aankoop van ruwvoer en krachtvoer. Vooral voor de melkveebedrijven met een ligboxenstal is dit van groot belang omdat op twee derde deel van deze bedrijven onvoldoende ruwvoer wordt geproduceerd voor de eigen veestapel. Landinrichting kan door verbetering van de verkaveling, de ontsluiting en de waterbeheersing de voorwaarden scheppen voor een kwantitatief en kwalitatief ruimere ruwvoerproduktie. In "Enter" laat namelijk de verkavelingssituatie te wensen over. Volgens de CBS-meitelling bedraagt het gemiddeld aantal kavels op de hoofdberoepsbedrijven vier met een gemiddelde oppervlakte van 3,69 ha. Verder is plaatselijk de waterbeheersing onvoldoende en de ontsluiting van grond en gebouwen ontoereikend. Voor melkveehouders die over een te kleine huiskavel beschikken, is vooral vergroting van deze kavel van belang. Zij kunnen dan hun koeien gedurende een langere periode bij huis weiden. Hierdoor kan worden bespaard op machine- en krachtvoerkosten. Bovendien biedt het meer mogelijkheden om de bedrijfsvoering aan te passen aan zich wijzigende omstandigheden. De bedrijfsvoering wordt daardoor flexibeler.

1. Inleiding 1)

1.1 Achtergrond en doel van het onderzoek

Voor het gebied "Enter" is in 1983 een verzoek tot ruilverkaveling ingediend bij het College van Gedeputeerde Staten van Overijssel. Het gebied omvat delen van de gemeenten Almelo, Ambt-Delden, Borne, Markelo en Wierden. Het verzoek werd ingediend door de drie provinciale landbouworganisaties in Overijssel, te weten de Kring Overijssel van de Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond (ABTB), de Overijsselse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) en de Overijsselse Landbouw Maatschappij (OLM).

In september 1986 is de zienswijze van de Centrale Landinrichtingscommissie verschenen, waarin positief op de aanvraag is gereageerd. In maart 1988 hebben Provinciale Staten van Overijssel ingestemd met de in de zienswijze opgenomen gegevens en standpunten. Tevens hebben zij besloten het gebied "Enter" voor te stellen voor plaatsing op het voorbereidingsschema.

Ten behoeve van de voorbereiding van dit landinrichtingsproject zal een landbouwstructuuradvies worden opgesteld. Hierin zullen de wensen van de land- en tuinbouw ten aanzien van de inrichting van het gebied worden aangegeven. In het kader hiervan heeft de Landinrichtingsdienst het Landbouw-Economisch Instituut verzocht een onderzoek in te stellen naar de ontwikkeling van de landbouw in dit gebied.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van gegevens uit de landbouwtellingen van 1983 en 1988 2). Deze gegevens zijn aangevuld met gegevens uit andere bronnen, onder andere het LEI-boekhoudnet, en van personen met een grondige kennis van de plaatselijke situatie.

Dit rapport geeft op basis daarvan een beeld van de huidige situatie van de landbouw en de recente ontwikkelingen daarin. Tevens is getracht een beeld te schetsen van de situatie zonder landinrichting in 1998.

---

1) De inhoud van dit hoofdstuk is voor een belangrijk deel ontleend aan de Nota inzake Overwegingen en Uitgangspunten van de Landinrichtingsdienst van het Ministerie van Landbouw en Visserij.

2) Voor een omschrijving van de begrippen wordt verwezen naar bijlage 1.

1.2 Korte schets van het gebied

1.2.1 Ligging en gebiedsgrootte

Het landinrichtingsgebied "Enter" ligt ten zuidwesten van Almelo. De totale oppervlakte van het gebied is ongeveer 4.380 ha (kadastrale maat) 1). De agrarische bedrijven binnen het gebied hebben samen 3.265 ha (kadastrale maat) en 3.011 ha (gemeten maat) 1) in gebruik.

In het westen wordt het gebied begrensd door de S15, in het noorden door de Exosche Aa, in het oosten door het Twentekanaal en de Almelose- en Langenhorsterweg en in het zuiden door de Rikkerinksweg. De noord- en westgrens van het gebied "Enter" valt grotendeels samen met de oostgrens van het gebied "Rijssen" 2). De exacte begrenzing is aangegeven in figuur 1.1.

Rijksweg A1 doorsnijdt het gebied in oostwestrichting. Het gebied maakt deel uit van het waterschap "Regge en Dinkel".

1.2.2 Ruimtelijk beleid

In de nota Landelijke Gebieden is het gebied "Enter" opgenomen in de zone, welke wordt aangeduid als "gebieden met afwisselend landbouw, natuur en andere functies in kleinere ruimtelijke eenheden". Het ruimtelijke beleid in deze gebieden is gericht op het bieden van ontwikkelingsmogelijkheden aan de landbouw, de recreatie, de natuur en andere functies in een fijnmazige en sterk vervlochten structuur.

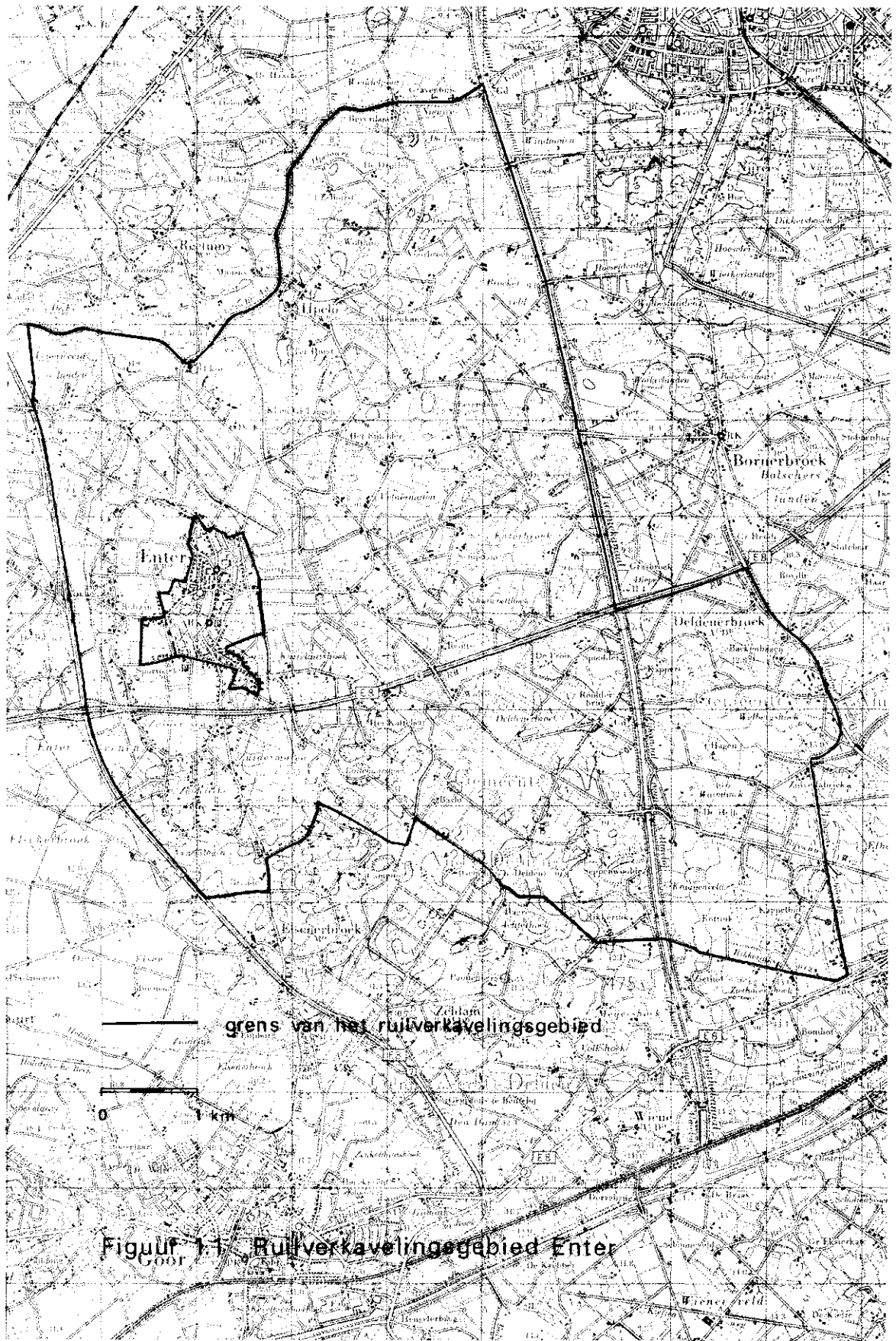
Het provinciaal ruimtelijk beleid is vastgelegd in het Streekplan Twente van 1985. Het grootste deel, namelijk ongeveer 70%, van het gebied "Enter" behoort tot zone landelijk gebied II. In deze zone staat het bevorderen van de agrarische ontwikkeling alsmede de aanleg van produktiebos voorop. De natuur- en landschapswaarden moeten in wezenlijke trekken worden gehandhaafd. Waar mogelijk moet de ontwikkeling van nieuwe landschapswaarden worden bevorderd.

Ruim 15% van het gebied is ingedeeld in zone landelijk gebied I. Het betreft gronden in het noordoosten van het gebied en ten noorden en westen van de Enter-es, waar de ontwikkeling van de landbouw dient te worden bevorderd.

Bijna 15% van het gebied valt in zone landelijk gebied III. Het betreft globaal een gebied in het Deldener-broek. Hier staat het bevorderen van de ontwikkeling van natuur en landschap centraal. Agrarische ontwikkeling is mogelijk voor zover deze niet strijdig is met de ontwikkeling van natuur en landschap.

---

1) Voor een omschrijving van de begrippen wordt verwezen naar bijlage 1.
2) Tjoonk, 1989.

Figuur 1.1. Ruilverkavelingsgebied Enter

In het kader van de landinrichting kan voorts van belang zijn dat in het Streekplan Twente staat dat er gestreefd wordt naar het tot stand komen van een recreatief project, zowel ten behoeve van de dag- als de verblijfsrecreatie, in de zone ten zuidwesten van Almelo met als indicatie "de Leemslagen", gelegen in het noorden van het gebied "Enter". Verder kan nog genoemd worden een studietracé van de A35, de toekomstige verbinding Enschede-Almelo-Zwolle. Dit tracé loopt eveneens door het noorden van "Enter" 1).

De situatie op het gebied van de gemeentelijke bestemmingsplannen-buitengebied is als volgt:

a. gemeente Almelo, vastgesteld in 1976, goedgekeurd in 1984, K.B. d.d. 25 maar 1988;
b. gemeente Ambt-Delden, vastgesteld in 1982, goedgekeurd in 1982, vigerend sinds 1985;
c. gemeente Borne, vastgesteld in 1985, goedgekeurd in 1986, K.B. d.d. 10 april 1989;
d. gemeente Markelo, vastgesteld in 1970, goedgekeurd in 1971, vigerend sinds 1976;
e. gemeente Wierden, vastgesteld in 1986, goedgekeurd in 1987, Kroonberoepen lopende (binnenkort K.B. verwacht).

De gemeentelijke bestemmingsplannen-buitengebied in de vijf betrokken gemeenten vormen qua actualiteit geen samenhangend geheel. Inhoudelijk kunnen daaraan voor "Enter" dan ook geen indicaties worden ontleend voor de wijze van voorbereiding van de landinrichting.

1.2.3 Externe produktie-omstandigheden

In wijder verband maakt het gebied "Enter" deel uit van een uitgestrekt dekzandgebied, dat ingeklemd ligt tussen verschillende noord-zuidgerichte hogere stuwwallen, namelijk die van Delden, Rijssen, Holten en Wierden. Het gebied is in hoofdzaak zwak golvend en helt in noordwestelijke richting. Binnen het gebied ligt de relatief kleine stuwwal van Enter. De bewoning is ontstaan op de hoger gelegen zandgronden. Het gaat hier om de eerdergenoemde stuwwal, waar de bebouwing is geconcentreerd op de overgang van hoog naar laag, en de verspreid in het gebied gelegen dekzand-

---

1) In augustus 1989 hebben Gedeputeerde Staten het voorontwerp-streekplan Twente uitgebracht; een herziening van het streekplan uit 1985. Het ontwerp-plan zal de eerste helft van 1990 ter inzage worden gelegd.
Het ligt in de bedoeling om het plan eind 1990 vast te stellen (door Provinciale Staten). De zonering volgens het voorontwerp-plan wijkt voor het landinrichtingsgebied "Enter" niet wezenlijk af van het vigerende streekplan.
De studietracés voor de A35 en het recreatief project "De Leemslagen" zijn conform het huidige streekplan opgenomen.

ruggen en -koppen. Vanuit deze hoger gelegen delen is het gebied ontgonnen ten behoeve van het agrarisch gebruik.

Op de eerdergenoemde stuwwal, dekzandruggen en -koppen zijn veelal hoogproduktieve landbouwgronden (enkeerdgronden) aanwezig vanwege de dikke humushoudende laag. De enkeerdgronden gaan vaak met een steilrand over naar de lager gelegen veldpodzolgronden en beekeerdgronden. De beekeerdgrond is het meest voorkomende bodemtype in "Enter". Langs de beken komt veelal een smalle strook venige beekdalgronden voor.

De afwatering van het gebied vindt plaats via natuurlijke afstroming in noordwestelijke richting. De hoofdwaterlopen zijn de Boven-Regge, de Exosche Aa, de Elsgraven en de Entergraven die alle buiten het onderzoekgebied uitmonden in de Midden-Regge en uiteindelijk in de Overijsselse Vecht. In de beekdalgebieden komen hoge grondwaterstanden voor. Dit is met name het geval in de smalle beekdalen van de Boven-Regge en de Exosche Aa. Dit zijn van oorsprong natuurlijke beken die in de loop van de tijd zijn genormaliseerd. Ook komt hier plaatselijk kwel voor. Op de stuwwal bij Enter en op de dekzandruggen en -koppen komen relatief diepe grondwaterstanden voor. Het vochtleverend vermogen wordt hier voornamelijk bepaald door de bouwvoordikte.

Gedeelten van het gebied "Enter" kunnen 's zomers van water worden voorzien.

Door het gebied loopt ook een gedeelte van het Twentekanaal. Het is in hoofdzaak van belang voor de scheepvaart.

De lokale ontsluiting wordt gekenmerkt door een relatief dicht wegenstelsel van verharde, semi-verharde en onverharde wegen. Nagenoeg alle bedrijfsgebouwen liggen aan een verharde weg. De onverharde wegen zijn over het algemeen goed berijdbaar en verkeren in een goede staat van onderhoud. Vanuit de landbouw bezien is een aantal plattelandswegen echter te smal en te licht van constructie voor het steeds zwaarder wordende landbouwverkeer. Ook zijn sommige veldkavels slecht ontsloten.

De hoofdberoepsbedrijven in het gebied "Enter" hebben gemiddeld vier kavels. Ongeveer 37% van deze bedrijven heeft vijf of meer kavels. De gemiddelde kaveloppervlakte is 3,69 ha. De verkaveling op de bedrijven met melkkoeien zal in paragraaf 3.1.5 nader aan de orde komen.

De versnippering van het grondgebruik, de soms geringe oppervlakte grond bij huis en de soms grote afstand van de grond tot de bedrijfsgebouwen belemmeren met name in de melkveehouderij het doorvoeren van nieuwe arbeids- en kostenbesparende bedrijfstechnieken. De werkomstandigheden in de landbouw kunnen daardoor soms als slecht worden aangemerkt en veroorzaken soms hoge bewerkingskosten per eenheid produkt.

2. Algemene agrarische ontwikkeling

2.1 Aantal bedrijven

In 1988 waren er in het landinrichtingsgebied "Enter" 247 agrarische bedrijven, waarvan 161 (65%) hoofdberoepsbedrijven en 86 (35%) nevenbedrijven 1). Deze cijfers hebben betrekking op de bedrijven die met hun bedrijfsgebouwen binnen het studiegebied liggen en tevens een bedrijfsomvang hebben van 10 sbe of meer 1). Verreweg de meeste bedrijfshoofden op de hoofdberoepsbedrijven werken uitsluitend op het eigen bedrijf; 11% van hen doet er iets naast. Ruim de helft van de bedrijfshoofden op de nevenbedrijven heeft een hoofdberoep buiten de landbouw. De overigen zijn rustende (niet-)agrariërs met enig grondgebruik en/of enkele stuks vee.

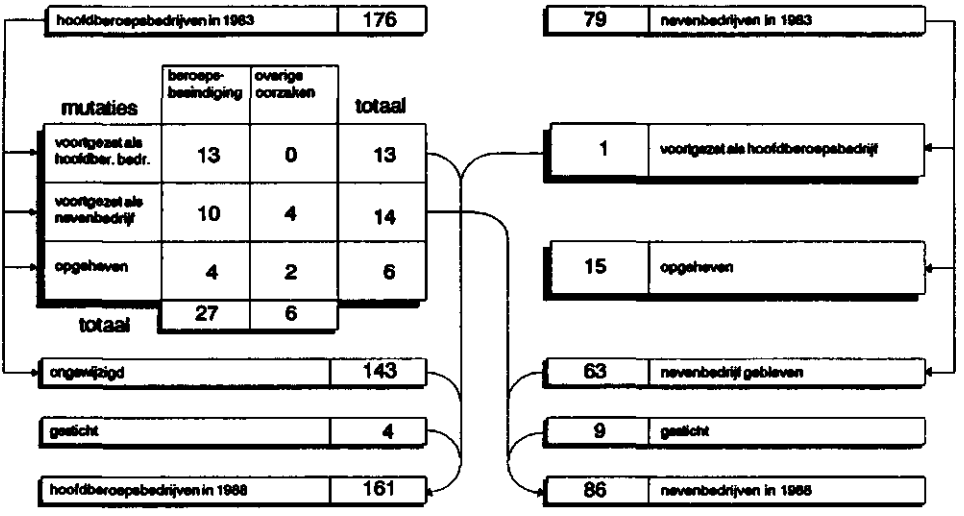
Op basis van informatie van personen die goed bekend zijn met de streek zijn de bedrijven ingedeeld in hoofdberoeps- en nevenbedrijven. Dit is gedaan om een beter inzicht te krijgen in de mate waarin de bedrijfshoofden voor hun inkomen afhankelijk zijn van de inkomsten uit het eigen agrarisch bedrijf. Dit maakt bovendien de gegevens over de landbouw in het landinrichtingsgebied "Enter" goed vergelijkbaar met die van het aangrenzende landinrichtingsgebied "Rijssen" (Tjoonk, 1989), waar de bedrijven op dezelfde wijze zijn ingedeeld op grond van meitellinggegevens van dezelfde peiljaren (1983 en 1988). Op basis van informatie van streekkenners is het percentage nevenbedrijven in "Enter" (35) iets hoger dan in "Rijssen" (32).

Figuur 2.1 geeft een beeld van de ontwikkeling van het aantal bedrijven in "Enter" in de periode 1983-1988. Per saldo is tussen 1983 en 1988 het aantal hoofdberoepsbedrijven met vijftien verminderd. In totaal waren 33 hoofdberoepsbedrijven bij een mutatie in bedrijfshoofd en beroepsgroep betrokken. Hiervan werden er dertien als hoofdberoepsbedrijf en veertien als nevenbedrijf voortgezet. De overige zes werden opgeheven. Aldus verminderde het aantal hoofdberoepsbedrijven met twintig. Er kwamen echter vijf hoofdberoepsbedrijven bij, vier hiervan werden gesticht en één was voorheen nevenbedrijf.

Het aantal nevenbedrijven verminderde aan de ene kant doordat één nevenbedrijf hoofdberoepsbedrijf werd en vijftien nevenbedrijven werden opgeheven. Aan de andere kant kwamen er echter veertien nevenbedrijven bij die voorheen hoofdberoepsbedrijf waren. Ook werden negen nevenbedrijven gesticht. Per saldo nam het aantal nevenbedrijven dan ook toe met zeven.

---

1) Voor de begripsomschrijvingen wordt verwezen naar bijlage 1.

Figuur 2.1 Veranderingen in het aantal hoofdberoeps- en nevenbedrijven

Tussen 1983 en 1988 is het totaal aantal bedrijven in "Enter" in nagenoeg dezelfde mate afgenomen (3,1%) als in "Rijssen" (3,0%). In "Enter" nam het aantal hoofdberoepsbedrijven echter veel sterker af (8,5%) dan in "Rijssen" (4,5%). Daar staat tegenover dat in "Enter" het aantal nevenbedrijven met bijna 10% toenam, terwijl het aantal in "Rijssen" gelijk bleef.

2.2 Oppervlakte grond, grondgebruik en produktiesamenstelling

De totale oppervlakte van het landinrichtingsgebied "Enter" bedraagt ongeveer 4.380 ha (kadastrale maat) 1). De agrarische bedrijven van de geregistreerden in "Enter" beslaan in 1988 een oppervlakte van 3.265 ha (kadastrale maat) en 3.012 ha (gemeten maat) 1). De geregistreerde oppervlakte cultuurgrond is in 1988 152 ha groter dan in 1983. Dit wil overigens niet zeggen dat de oppervlakte cultuurgrond ook werkelijk is toegenomen. De CBS-meitellinggegevens hebben immers betrekking op de oppervlakte geregistreerde cultuurgrond van bedrijven waarvan de bedrijfsgebouwen

---

1) Voor de omschrijving van deze begrippen wordt verwezen naar bijlage 1.

binnen het landinrichtingsgebied liggen. Het is dus mogelijk dat bedrijven binnen het gebied grond in gebruik hebben gekregen die buiten het gebied ligt of grond binnen het gebied die daarvoor in gebruik was bij uitwonenden. Ook kan grond van niet-geregistreerde bedrijven terecht zijn gekomen bij registratieplichtige bedrijven. Tenslotte kunnen administratieve oorzaken tot verschillen in oppervlakte leiden.

Van de totale oppervlakte cultuurgrond in "Enter" is in 1988 70% in gebruik als grasland. Bovendien wordt het bouwland bijna geheel gebruikt voor de verbouw van snijmais, zodat vrijwel alle cultuurgrond bestemd is voor de winning van ruwvoer. Ten opzichte van 1983 is de oppervlakte grasland met ruim 9% afgenomen, maar de oppervlakte snijmais met 65% gestegen, zodat de oppervlakte voedergewassen - grasland + snijmais - met ruim 4% steeg.

Op de hoofdberoepsbedrijven was naar verhouding een groter deel van de cultuurgrond in gebruik als grasland, maar een kleiner deel in gebruik voor de teelt van snijmais dan op de nevenbedrijven.

In "Enter" kwam in 1988 naar verhouding iets minder grasland, maar iets meer snijmais voor dan in "Rijssen". De oppervlakte overige akkerbouwgewassen was in beide landinrichtingsgebieden te verwaarlozen.

Tabel 2.1 Verdeling van de grond naar grondgebruik, 1983-1988

Grondgebruik	Hoofdberoepsbedrijven				Nevenbedrijven			
	ha		%		ha		%	
	1983	1988	1983	1988	1983	1988	1983	1988
Grasland	2.034	1.803	83	72	291	305	69	61
Snijmais	386	666	16	27	129	186	31	37
Ov. bouwland *)	18	41	1	1	2	11	.	2
Alle cultuurgrond	2.438	2.510	100	100	422	502	100	100

*) Inclusief tuinland.

In tabel 2.2 is de samenstelling en de ontwikkeling van de produktieomvang op de bedrijven in "Enter" weergegeven, uitgedrukt in standaardbedrijfseenheden (sbe) 1).

---

1) Voor 1983 zijn de sbe-normen van 1981 aangehouden en voor 1988 die van 1986. Voor een nadere toelichting wordt verwezen naar de begripsomschrijving in bijlage 1.

Tabel 2.2 Verdeling van de produktieomvang, 1983-1988

	Sbe		%		Index 1988
	1983	1988	1983	1988	(1983=100)
Rundveehouderij *)	21.737	19.096	65	62	88
Intensieve veehouderij	9.969	9.652	30	31	97
Akker- en tuinbouw	1.591	2.090	5	7	131
Hoofdberoepsbedrijven	33.297	30.838	100	100	93
Nevenbedrijven	2.484	3.095	-	-	125
Alle bedrijven	35.781	33.933	-	-	95

*) Exclusief snijmais.

In "Enter" is de totale produktieomvang tussen 1983 en 1988 met 5% afgenomen. Op de hoofdberoepsbedrijven nam de produktieomvang zelfs met 7% af, maar dit werd gedeeltelijk gecompenseerd door een toename met een kwart op de nevenbedrijven.

Volgens tabel 2.2 is op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" de produktieomvang van de akker- en tuinbouw tussen 1983 en 1988 gegroeid. Dit komt omdat de snijmais, waarvan de oppervlakte is uitgebreid, tot de akker- en tuinbouw is gerekend. De snijmais zal echter grotendeels aan het rundvee worden opgevoerd. Wanneer om deze reden de snijmais aan de rundveehouderij zou worden toegerekend, zou de produktieomvang van de akker- en tuinbouw niet met bijna een derde deel zijn toegenomen, maar met ongeveer een derde deel zijn verminderd. De produktieomvang van de rundveehouderij zou dan niet met 12%, maar met 9% zijn gedaald.

Op de nevenbedrijven droegen alle drie onderscheiden produktietakken bij aan de groei van de totale produktieomvang.

Hoewel in beide landinrichtingsgebieden de totale produktieomvang tussen 1983 en 1988 met 5% is gedaald, vertoont de ontwikkeling van de produktieomvang naar van beroepsgroep en naar produktietak in "Enter" en "Rijssen" enkele verschillen.

Zo is in "Enter" de produktieomvang op de hoofdberoepsbedrijven met 7% gedaald, terwijl deze in "Rijssen" met 1% is gegroeid. Op de nevenbedrijven deed zich een tegengestelde ontwikkeling voor: in "Enter" een groei met 25% en in "Rijssen" een daling met 24%.

De produktieomvang van de rundveehouderij is op de hoofdberoepsbedrijven in Enter (-12%) in sterkere mate afgenomen dan op de overeenkomstige bedrijven in "Rijssen" (-7%). Verder is de produktieomvang van de intensieve veehouderij op de beschouwde groep bedrijven in "Enter" met enkele procenten gedaald, terwijl in "Rijssen" sprake was van een toename met ruim een kwart.

Ten aanzien van de samenstelling van de produktieomvang kan worden opgemerkt dat in "Enter" het aandeel van de rundveehouderij wat kleiner en dat van de intensieve veehouderij wat groter is dan in "Rijssen".

2.3 Bedrijven, grond en produktie naar type

Op grond van de betekenis van de afzonderlijke produktietakken - rundveehouderij, intensieve veehouderij en akker- en tuinbouw - op de bedrijven, zijn deze ingedeeld in vier bedrijfstypen 1).

Ten opzichte van 1983 zijn er door de vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven en de veranderingen in de omvang van de verschillende produktietakken op deze bedrijven, verschuivingen opgetreden in de verdeling van de bedrijven over de bedrijfstypen.

Tabel 2.3 Het aantal hoofdberoeps- en nevenbedrijven naar type

Bedrijfstype	Hoofdber.bedr.		Nevenbedrijven	
	1983	1988	1983	1988
Zuivere melkveebedrijven *)	81	57	18	3
Overwegend melkveebedrijven	44	41	11	10
Intensieve veehouderij bedr.	24	22	18	19
Overige bedrijven	27	41	32	54
Alle bedrijven	176	161	79	86

*) Zuivere melkveebedrijven worden ook wel gespecialiseerde melkveebedrijven genoemd. In dit verslag wordt echter de term "zuivere melkveebedrijven" gebruikt.

In 2.1 is al vastgesteld dat sinds 1983 in "Enter" twintig hoofdberoepsbedrijven zijn verdwenen, zodat er van de 176 hoofdberoepsbedrijven in 1983 in 1988 nog 156 aanwezig waren. Sinds 1983 zijn er echter ook vijf hoofdberoepsbedrijven bij gekomen, waardoor het totale aantal hoofdberoepsbedrijven in 1988 op 161 komt.

Tabel 2.4 laat zien dat van de 81 zuivere melkveebedrijven uit 1983 er vier zijn verdwenen, zestien overgegaan naar de overwegend melkveebedrijven en zes naar de overige bedrijven. Van de

---

1) Voor de omschrijving van de onderscheiden bedrijfstypen wordt verwezen naar bijlage 1.

Tabel 2.4 Verandering in het aantal en het type van de hoofdberoepsbedrijven in de periode 1983-1988

Type in 1983	Aantal bedrijven in 1983	Aantal verdwenen bedr. sinds 1983	Type in 1988				
			zuivere melkv. bedr.	overwegend melkv. bedr.	int. veeh. bedr.	ov. bedrijven	totaal
Zuivere melkveebedrijven	81	4	55	16	-	6	77
Overwegend melkvee bedrijven	44	10	1	23	-	10	34
Intensieve veehouderijbedrijven	24	2	-	-	18	4	22
Overige	27	4	1	2	1	19	23
Totaal in 1983	176	20	57	41	19	39	156
Bijgekomen bedr. sinds 1983	-	-	-	-	3	2	5
Totaal in 1988	-	-	57	41	22	41	161

oorspronkelijke groep van 81 zuivere melkveebedrijven waren er dus in 1988 nog 55 over. Omdat er sinds 1983 één overwegend melkveebedrijf en ook één overig bedrijf overgingen naar de groep zuivere melkveebedrijven, waren er in 1988 in totaal 57 zuivere melkveebedrijven.

De groep overwegend melkveebedrijven bestond in 1983 uit 44 bedrijven. Hiervan zijn er tussen 1983 en 1988 tien verdwenen, één overgegaan naar de zuivere melkveebedrijven en tien naar de overige bedrijven. Van de oorspronkelijke 44 melkveebedrijven uit 1983 waren er dus in 1988 nog 23 over. Omdat er sinds 1983 echter zestien bijkwamen uit de groep zuivere melkveebedrijven en twee uit de groep overige bedrijven, waren er in 1988 41 overwegend melkveebedrijven.

Het aantal intensieve veehouderijbedrijven verminderde per saldo met twee. Er zijn sinds 1983 twee bedrijven uit de groep verdwenen en vier overgegaan naar de overige bedrijven. Daar staat tegenover dat één overig bedrijf overging naar de groep intensieve veehouderijbedrijven en dat er ook drie intensieve veehouderijbedrijven werden gesticht.

Tenslotte de groep overige bedrijven. Van de 27 overige bedrijven uit 1983 verdwenen er vier, ging er één over naar de zui-

vere melkveebedrijven, twee naar de overwegend melkveebedrijven en één naar de waarde intensieve veehouderijbedrijven. Dit komt neer op een afname met acht bedrijven. Maar er gingen zes voormalige zuivere melkveebedrijven, tien voormalige overwegend melkveebedrijven en vier voormalige intensieve veehouderijbedrijven over naar de groep overige bedrijven. Bovendien werden er twee overige bedrijven gesticht. In totaal zijn er dus sinds 1983 22 overige bedrijven bijgekomen. Per saldo nam de groep overige bedrijven dan ook relatief sterk toe, namelijk van 27 in 1983 tot 41 in 1988.

Omdat het aandeel van de overige bedrijven in het totaal aantal bedrijven is gestegen ten koste van dat van de zuivere melkveebedrijven, is sinds 1983 de specialisatie in de landbouw in "Enter" afgenomen. Dit blijkt ook uit het feit dat het aandeel van de zuivere melkveebedrijven in de totale produktieomvang van de rundveehouderij op de hoofdberoepsbedrijven is gedaald van 60% in 1983 tot 45% in 1988, terwijl dat van de overige bedrijven in dezelfde periode steeg van 12% tot 23%.

Niet alleen het aandeel van de zuivere melkveebedrijven in het totaal aantal bedrijven is tussen 1983 en 1988 teruggelopen, maar ook het aandeel van deze groep bedrijven in de totale oppervlakte cultuurgrond en de totale produktieomvang. Het aandeel van de overige bedrijven nam in alle opzichten toe. De relatieve positie van de overwegend melkveebedrijven en de intensieve veehouderijbedrijven is sinds 1983 maar heel weinig veranderd.

Door de opgetreden veranderingen is de bijdrage van de zuivere melkveebedrijven in de totale produktieomvang sinds 1983 belangrijk teruggelopen en thans nog maar weinig groter dan die van de overwegend melkveebedrijven en de overige bedrijven.

Bij de nevenbedrijven vormden al in 1983 de overige bedrijven (40%) de grootste groep. Sindsdien heeft zich bij de nevenbedrijven eenzelfde ontwikkeling voorgedaan als bij de hoofdbe-

Tabel 2.5 Procentuele verdeling van bedrijven, grond en produktieomvang naar bedrijfstype (hoofdberoepsbedrijven)

Bedrijfstype	Bedrijven		Cultuurgrond		Produktieomvang	
	1983	1988	1983	1988	1983	1988
Zuivere melkveebedrijven	46	35	57	41	43	30
Overwegend melkveebedrijven	25	25	24	28	24	26
Intensieve veehouderijbedr.	14	15	7	5	17	17
Overige bedrijven	15	25	12	26	16	27
Alle bedrijven	100	100	100	100	100	100

roepsbedrijven. Hierdoor is het aandeel van de zuivere melkveebedrijven onder de nevenbedrijven teruggelopen tot 3% in 1988, terwijl dat van de overige bedrijven steeg tot 63%. De overwegend melkveebedrijven en de intensieve veehouderijbedrijven konden ook bij de nevenbedrijven hun relatieve positie handhaven.

2.4 Grondverkeer en bedrijfsoppervlakte

In "Enter" is tussen 1983 en 1988 445 ha, dat is 15% van de oppervlakte cultuurgrond, van gebruiker gewisseld. In "Rijssen" was dat 12%.

Van de 445 ha was 167 ha (38%) betrokken bij bedrijfsoverdracht binnen de familiekring. Dit betekent dat deze grond in feite niet vrij voor iedereen op de grondmarkt beschikbaar is gekomen. Dit laatste is meestal wel het geval bij bedrijfsoverdracht aan vreemden en bij opheffing en verkleining van bedrijven. Het gaat hierbij om totaal 278 ha. Van deze 278 ha ging 47 ha via bedrijfsoverdracht naar vreemden en werd 24 ha door de oorspronkelijke gebruikers bij de opheffing van hun bedrijf aangehouden. Deze grond verdween uit de registratie omdat de bedrijfjes waartoe de grond behoorde, kleiner worden dan 10 sbe.

Er bleef derhalve 207 ha, afkomstig van bedrijven binnen het landinrichtingsgebied, beschikbaar voor het stichten van nieuwe bedrijven en/of bedrijfsvergroting.

Tabel 2.6 Grondverkeer

	Hectares	% gem. per jaar
Gemiddelde oppervlakte geregistreerde cultuurgrond in 1983 en 1988	2.936	-
Van gebruiker gewisseld, totaal	445	3,0
- via bedrijfsoverdracht: aan familie	167	1,1
- via bedrijfsoverdracht: aan vreemden	47	0,3
- door opheffing van bedrijven	127	0,9
- door verkleining van bedrijven	104	0,7

Er werden tussen 1983 en 1988 in "Enter" vier hoofdberoeps- en negen nevenbedrijven gesticht. Hiervoor was respectievelijk 43 ha en 46 ha grond nodig. Voor bedrijfsvergroting van hoofdberoeps- en nevenbedrijven werd respectievelijk 290 ha en 24 ha aangewend. Er is dus in totaal 403 ha cultuurgrond aangewend voor stichting en vergroting van bedrijven, terwijl er 207 ha beschikbaar kwam door opheffing en verkleining van bedrijven binnen het gebied. Het verschil, 196 ha, moet derhalve afkomstig zijn van

bedrijven binnen het gebied die in 1983 niet meer geregistreerd waren en/of van bedrijven buiten het gebied. In 2.2 is reeds opgemerkt dat de geregistreerde oppervlakte cultuurgrond in "Enter" in 1988 152 ha groter was dan in 1983. Het zojuist berekende verschil ad 196 ha kan dus grotendeels worden verklaard wanneer wordt aangenomen dat de bedrijven in "Enter" per saldo grond in gebruik hebben gekregen die voorheen in gebruik was bij bedrijven die buiten "Enter" zijn of waren geregistreerd.

Tabel 2.7 laat zien dat van de twintig hoofdberoepsbedrijven die tussen 1983 en 1988 verdwenen er twaalf kleiner waren dan 10 ha, zes van 10-20 ha en twee 20-30 ha. Van de vijf bedrijven die er in deze periode zijn bijgekomen, hadden er in 1988 drie geen cultuurgrond, één 5-10 ha en ook één 30 ha of meer.

Van de 156 hoofdberoepsbedrijven die zowel in 1983 als in 1988 aanwezig waren zijn er tussentijds 91 (58%) vergroot, 45 (29%) in oppervlakte gelijk gebleven en 20 (13%) verkleind. Gemiddeld zijn de vergrote bedrijven met 3,2 ha vergroot en de verkleinde met 2,5 ha verkleind.

Uit tabel 2.7 kan voorts afgeleid worden dat door het grondverkeer in de periode 1983-1988 van de 156 bedrijven die in beide jaren tot de hoofdberoepsbedrijven behoorden er 36% in een grotere en 6% in een kleinere oppervlakteklasse zijn terechtgekomen.

Tabel 2.7 Verandering in het aantal en de oppervlakte van de hoofdberoepsbedrijven in de periode 1983-1988

Oppervlakte in 1983 (ha)	Aantal bedrijven in 1983	Aantal verdwenen bedrijven sinds 1983	Bedrijven in 1988						
			< 5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	> 30 ha	totaal
< 5	13	3	7	3	-	-	-	-	10
5-10	50	9	3	22	14	1	1	-	41
10-15	41	3	-	-	26	10	2	-	38
15-20	40	3	-	-	1	23	13	-	37
20-30	26	2	-	-	1	2	19	2	24
> 30	6	-					2	4	6
Totaal in 1983	176	20	10	25	42	36	37	6	156
Bijgekomen bedr. sinds 1983	-	-	3	1	-	-	-	1	5
Totaal in 1988	-	-	13	26	42	36	37	7	161

Tabel 2.8 Vergroting en verkleining van in 1983 en 1988 hoofdberoepsbedrijven

Categorie bedrijven	Aantal bedrijven	Aantal bedrijven vergroot/verkleind met .... ha					Oppervlakte waarmee vergroot/verkleind
		< 1	1-2	2-4	4-6	> 6	
Vergroot	91	23	14	26	14	14	290 ha
Verkleind	20	7	4	4	4	1	49 ha

Door de vermindering van het aantal bedrijven en de toeneming van de oppervlakte cultuurgrond, is de gemiddelde oppervlakte van de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" toegenomen van 13,8 ha in 1983 tot 15,6 ha in 1988. Dit betekent dat de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" thans gemiddeld een halve ha kleiner zijn dan in "Rijssen".

Bij de hoofdberoepsbedrijven is het aandeel van de bedrijven van 15 ha en groter toegenomen van 41% in 1983 tot 50% in 1988. Het aantal bedrijven kleiner dan 5 ha is tussen 1983 en 1988 gelijk gebleven. Verder blijkt dat in de oppervlakteklasse van 5 tot 10 ha het aantal bedrijven relatief sterk is gedaald en in de klasse van 20 tot 30 ha relatief sterk is gestegen.

Alleen de intensieve veehouderijbedrijven waren in 1988 gemiddeld kleiner dan in 1983. De bedrijven ingedeeld in één van de andere typen waren in 1988 gemiddeld groter. Gemiddeld het grootst in oppervlakte waren in 1988 de zuivere melkveebedrijven (17,9 ha), gevolgd door de overwegend melkveebedrijven (17,2 ha), de overige bedrijven (15,8 ha) en de intensieve veehouderijbedrijven (5,8 ha).

Tabel 2.9 Aantal bedrijven naar bedrijfsoppervlakte

Aantal hectare	Hoofdberoepsbedr.		Nevenbedrijven		Alle bedrijven	
	1983	1988	1983	1988	1983	1988
< 5	13	13	38	42	51	55
5 - 10	50	26	34	31	84	57
10 - 15	41	42	5	8	46	50
15 - 20	40	36	2	4	42	40
20 - 30	26	37	-	1	26	38
> 30	6	7	-	-	6	7
Totaal	176	161	79	86	255	247

Doordat de oppervlakte cultuurgrond op de nevenbedrijven tussen 1983 en 1988 sterker is toegenomen dan het aantal bedrijven, steeg de gemiddelde oppervlakte van de nevenbedrijven van 5,3 ha tot 5,8 ha. Bijna de helft van deze bedrijven was in 1988 kleiner dan 5 ha.

2.5 Arbeidskrachten

2.5.1 Aantal en kenmerken

Bij de arbeidskrachten 1) is het aantal mannen in geringere mate gedaald dan het aantal vrouwen. Het is echter de vraag in hoeverre sprake is van een werkelijke daling. De daling deed zich zowel bij de bedrijfshoofden c.q. echtgenoten als de overige arbeidskrachten voor. Het aantal kinderen, met name zoons, laat een toeneming zien.

Tabel 2.10 Aantal arbeidskrachten op hoofdberoepsbedrijven

	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	1983	1988	1983	1988	1983	1988
Bedrijfshoofden c.q. echtgenoten	170	149	95	73	265	222
Kinderen	52	69	4	4	56	73
Overige arbeidskrachten	22	17	4	4	26	21
Alle arbeidskrachten	244	235	103	81	347	316
Gemiddeld aantal arbeidskrachten/bedrijf	1,39	1,46	0,58	0,50	1,97	1,96

Sinds 1983 is het gemiddeld aantal arbeidskrachten op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" nauwelijks veranderd en bedroeg in 1988 1,96. Dit kengetal was in dit jaar op de intensieve veehouderijbedrijven (2,14) en overige bedrijven (2,12) hoger dan op de overwegend melkveebedrijven (2,00) en de zuivere melkveebedrijven (1,75).

Op 55% van de hoofdberoepsbedrijven was het bedrijfshoofd de enige mannelijke arbeidskracht. Daarnaast werkte op 10% van de bedrijven ook maar één mannelijke arbeidskracht, zodat 65% van de

---

1) Voor een toelichting op dit begrip wordt verwezen naar bijlage 1.

bedrijven tot de eenmansbedrijven kan worden gerekend. Op 28% van de bedrijven werkten twee mannelijke arbeidskrachten - meestal het bedrijfshoofd en een zoon - en op 7% van de bedrijven drie of meer.

De toename van het aantal nevenbedrijven van 79 in 1983 tot 86 in 1988 ging gepaard met een daling van het totale aantal arbeidskrachten van 74 tot 69. Het gemiddeld aantal arbeidskrachten op de nevenbedrijven daalde dan ook van 0,94 in 1983 tot 0,80 in 1988.

2.5.2 Leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden en bedrijfsopvolgingssituatie op hoofdberoepsbedrijven

In "Enter" is het percentage bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder op de hoofdberoepsbedrijven de laatste jaren licht gestegen, namelijk van 59 in 1983 tot 63 in 1988. In "Rijssen" was zowel in 1983 als in 1988 het overeenkomstige percentage iets hoger.

Op de zuivere melkveebedrijven (72%) en de overige bedrijven (63%) komen naar verhouding meer oudere bedrijfshoofden voor dan op de overwegend melkveebedrijven (56%) en de intensieve veehouderijbedrijven (45%).

Het percentage oudere bedrijfshoofden daalt naarmate de bedrijven tot een grotere bedrijfsomvangklasse behoren. Toch is ook op de bedrijven van 190 sbe en meer nog de helft van de bedrijfshoofden 50 jaar of ouder.

Op 54% van de hoofdberoepsbedrijven van bedrijfshoofden van 50 jaar of ouder is in "Enter" in 1988 een opvolger. In "Rijssen" is dit percentage 62.

Het al dan niet aanwezig zijn van een opvolger hangt heel sterk samen met de bedrijfsomvang. Zo hadden van de 27 betreffen-

Tabel 2.11 Leeftijd van de bedrijfshoofden en de opvolgingssituatie op de hoofdberoepsbedrijven (1988)

Leeftijd	Bedrijfshoofden				Opvolger in 1988		
	aantal		in %		ja	nee	onbekend
	1983	1988	1983	1988			
Tot 40 jaar	31	20	18	12	-	-	-
40 tot 50 jaar	41	41	23	25	-	-	-
50 tot 60 jaar	55	43	31	27	20	13	10
60 tot 70 jaar	41	46	23	29	26	20	0
70 jaar of ouder	8	11	5	7	8	1	2
Alle bedrijfshoofden	176	161	100	100	-	-	-

de bedrijven kleiner dan 110 sbe maar twee een opvolger. Van de 37 bedrijven van 110 tot 190 sbe hadden er achttien een opvolger; dat is bijna de helft. Van de 36 bedrijven van 190 sbe en meer hadden er drie meer dan één opvolger, 31 één opvolger en twee geen opvolger.

Van het, overigens geringe, aantal intensieve veehouderijbedrijven hadden er naar verhouding minder een opvolger dan van de bedrijven die in één van de drie andere typen waren ingedeeld. Er is dan waarschijnlijk ook geen sprake van een samenhang tussen het al dan niet hebben van een opvolger en het bedrijfstype.

3. Ontwikkelingen in de produktietakken

3.1 Rundveehouderij

3.1.1 Inleiding

In 2.2 is al gebleken dat de rundveehouderij de belangrijkste produktietak is in "Enter". Daarom komt eerst deze produktietak aan de orde.

Tabel 3.1 laat zien dat tussen 1983 en 1988 zowel bij de hoofdberoeps- als bij de nevenbedrijven het aantal bedrijven met melk- en jongvee is afgenomen, maar dat met mestvee is toegenomen. Verderop zal blijken dat dit samenhangt met de invoering van de superheffing per 1 april 1984. Toch werden in 1988 nog op driekwart van de hoofdberoepsbedrijven en op één op de acht nevenbedrijven melkkoeien gehouden.

De afname van het aantal bedrijven met melk- en jongvee ging gepaard met een vermindering van het aantal stuks melk- en jongvee. Ten opzichte van 1983 is het aantal stuks mestvee zowel op de hoofdberoeps- als op de nevenbedrijven ruim verdrievoudigd.

Tabel 3.1 Overzicht van de rundveehouderij a)

	Hoofdber.bedr.		Nevenbedr.		Alle bedr.	
	1983	1988	1983	1988	1983	1988
Aantal bedrijven met:						
- melkvee	156	129	18	11	174	140
- jongvee	154	134	43	31	197	165
- mestvee	72	86	11	23	83	109
Oppervlakte (in ha):						
- grasland	2.034	1.803	291	305	2.325	2.108
- snijmais b)	393	667	130	186	523	853
- voedergewassen	2.427	2.470	421	491	2.848	2.961
Aantal dieren:						
- melkkoeien	5.913	4.802	104	64	6.017	4.866
- jongvee	4.744	3.950	421	294	5.165	4.244
- mestvee	508	1.748	64	212	572	1.960
Aantal gve/ha voedergewassen	3,44	3,14	0,90	0,86	3,06	2,77

a) Alle bedrijven, ongeacht het bedrijfstype; b) Inclusief enkele ha voederbieten.

Desondanks kon de groei van het aantal stuks mestvee de afname van het aantal stuks melk- en jongvee niet geheel compenseren.

Op de hoofdberoepsbedrijven is per saldo het aantal grootveeëenheden (gve) 1), waarbij de schapen ook meetellen, tussen 1983 en 1988 gedaald met bijna 7%. Omdat de oppervlakte voedergewassen op deze groep bedrijven sinds 1983 ook nog iets is toegenomen, daalde het aantal gve/ha voedergewassen (= de veedichtheid). Op de nevenbedrijven is, dankzij een geringere afname van de rundveestapel en een wat sterkere groei van de schapenstapel, het aantal gve sinds 1983 met ruim 11% toegenomen. Omdat de oppervlakte voedergewassen echter nog sterker toenam, daalde ook op de nevenbedrijven de veedichtheid iets.

Opmerkelijk is het grote verschil in veedichtheid tussen hoofdberoeps- en nevenbedrijven. In werkelijkheid is dit verschil waarschijnlijk kleiner omdat het aannemelijk is dat een (groot) deel van de op de nevenbedrijven verbouwde groenvoedergewassen (snijmais) wordt opgevoerd aan het rundvee op hoofdberoepsbedrijven binnen of buiten het gebied.

In april 1984 is de superheffing ingevoerd. Om het effect daarvan op de veedichtheid en de omvang en samenstelling van de rundveestapel te laten zien, zijn op basis van de CBS-meitellinggegevens over de jaren 1981 t/m 1988 enkele figuren samengesteld. De figuren hebben betrekking op hoofdberoepsbedrijven in een drietal gebieden, namelijk de gemeente Wierden, Twente en Overijssel.

Figuur 3.1 laat zien dat de veedichtheid in alle drie onderscheiden gebieden weliswaar eenzelfde ontwikkeling vertoont, namelijk een stijging van 1981 tot 1984 gevolgd door een daling tot 1988, maar dat er gedurende de gehele periode 1981-1988 sprake is van een niveauverschil. In alle beschouwde jaren is namelijk de veedichtheid in Wierden hoger dan in Twente en in Twente weer hoger dan in de gehele provincie.

3.1.2 Omvang van de veestapel per bedrijf

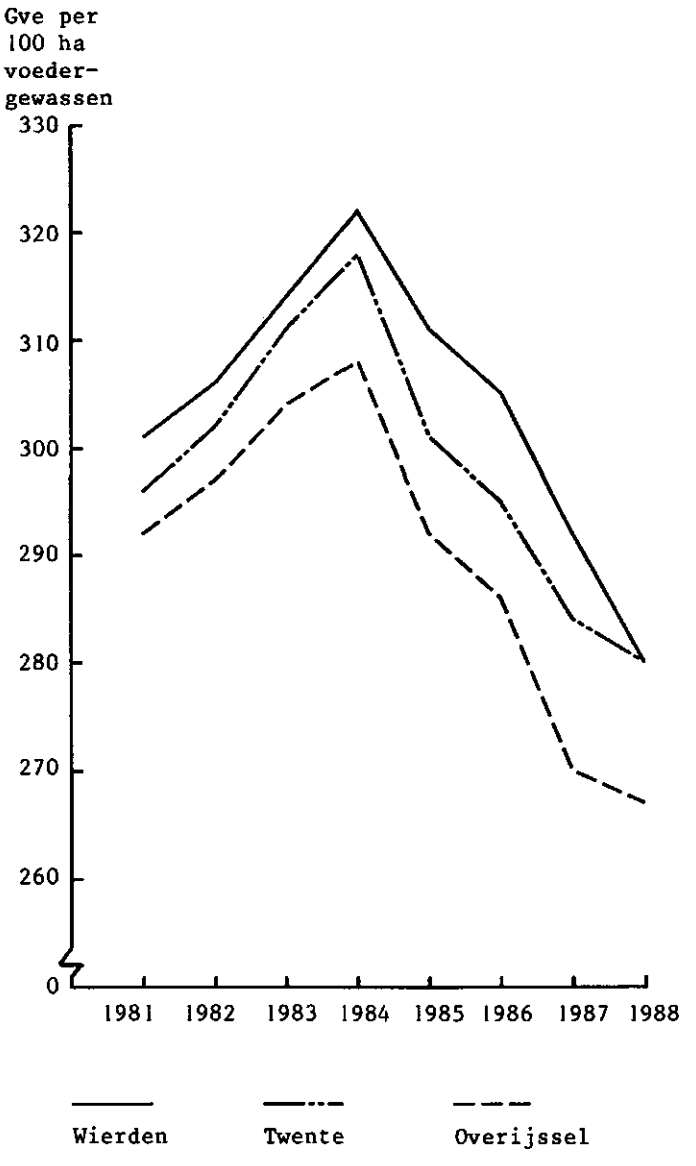
De hoofdberoepsbedrijven met melkkoeien hebben in 1988 in "Enter" gemiddeld 37 melkkoeien, dat is één minder dan in 1983. Figuur 3.2 laat zien dat in de gemeente Wierden, Twente en Overijssel het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf tussen 1981 en 1984 is toegenomen.

Na het bereiken van de top in 1984 neemt het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf in alle drie gebieden af. Uiteindelijk is in 1988 het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf in de gemeente Wierden en Overijssel evengroot; namelijk 36, en twee groter dan in Twente.

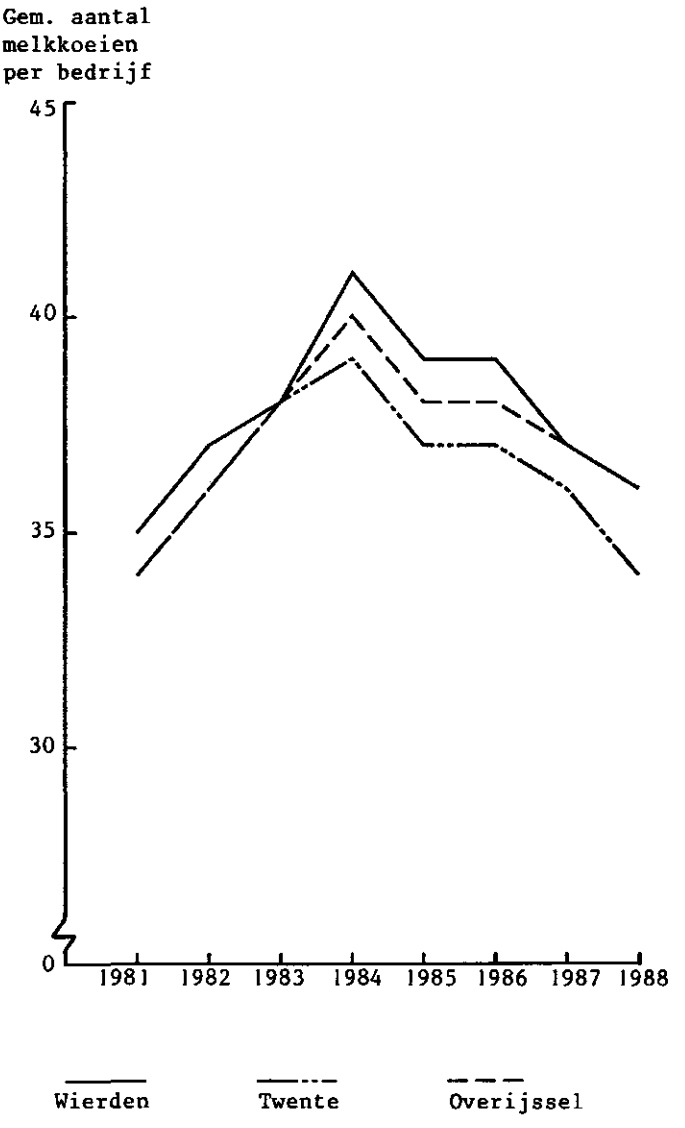
Zoals te verwachten is, is het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf op de intensieve veehouderijbedrijven belangrijk

---

1) Voor de begripsomschrijving wordt verwezen naar bijlage 1.

Figuur 3.1 Veedichtheid op hoofdberoepsbedrijven

Figuur 3.2 Gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf op hoofdberoepsbedrijven

Tabel 3.2 Bedrijven naar aantal melkkoeien en hoofdrichting (1988)

Categorie	Gem. aantal melkkoeien per bedrijf	Aantal bedrijven met ... melkkoeien		
		1 t/m 29	30 t/m 49	50 of meer
Hoofdberoepsbedrijven:	37	52	47	30
- zuivere melkveebedrijven	40	20	22	15
- overwegend melkveebedrijven	38	15	16	10
- intensieve veehouderijbedr.	3	2	0	0
- overige bedrijven	33	15	9	5
Nevenbedrijven	6	11	0	0
Alle bedrijven met melkvee	35	63	47	30

kleiner dan op de bedrijven die zijn ingedeeld in één van de drie andere bedrijfstypen. Twee vijfde deel van de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" houdt minder dan dertig melkkoeien. Ook van de zuivere melkveehouders, voor wie de melkveehouderij verreweg de belangrijkste bron van inkomen is, heeft ruim één derde deel minder dan dertig melkkoeien.

Hoewel het aantal melkkoeien per hoofdberoepsbedrijf in "Enter" gemiddeld één groter is dan in "Rijssen", is er nauwelijks enig verschil in de melkveehouderij in beide gebieden te constateren.

Behalve de melkveestapel is ook de jongveestapel in "Enter" sinds 1983 afgenomen. Dit had tot gevolg dat het gemiddeld aantal stuks jongvee op de hoofdberoepsbedrijven met twee is gedaald tot 29 in 1988. Op de intensieve veehouderijbedrijven is niet alleen het gemiddeld aantal stuks melkvee per bedrijf, maar ook het gemiddeld aantal stuks jongvee per bedrijf kleiner dan op de bedrijven die tot een ander type behoren.

Sinds 1983 is het aantal hoofdberoepsbedrijven met mestvee, het aantal stuks mestvee en het gemiddeld aantal stuks mestvee per bedrijf toegenomen. Het gemiddeld aantal stuks mestvee per bedrijf steeg op de hoofdberoepsbedrijven van 7 in 1983 tot 20 in 1988. Opmerkelijk is het gemiddelde aantal stuks mestvee (zestig) in dit jaar op de overige bedrijven. Op deze groep bedrijven was het gemiddeld aantal dieren (35) in 1983 trouwens ook al hoog.

Het aantal hoofdberoepsbedrijven met schapen is sinds 1983 met één afgenomen tot negen in 1988. Het aantal schapen nam echter toe van 271 tot 389 en het gemiddeld aantal schapen per bedrijf van 27 tot 43.

Op de nevenbedrijven in "Enter" werden in 1988 gemiddeld

Tabel 3.3 Bedrijven en aantal stuks "overig rundvee" per bedrijf naar hoofdrichting (1988)

Categorie	Jongvee		Mestvee	
	aantal bedrijven	gemiddeld aantal per bedrijf	aantal bedrijven	gemiddeld aantal per bedrijf
Hoofdberoepsbedrijven:	134	29	86	20
- zuivere melkveebedr.	55	35	33	7
- overwegend melkveebedr.	41	29	24	10
- intensieve veeh.bedr.	5	14	9	10
- overige bedrijven	33	23	20	60
Nevenbedrijven	31	9	23	9
Alle bedrijven met jongvee/mestvee	165	26	109	18

minder dieren per bedrijf gehouden dan op de hoofdberoepsbedrijven, namelijk zes melkkoeien, negen stuks jong- en mestvee en 32 schapen.

3.1.3 Melkproduktie per koe

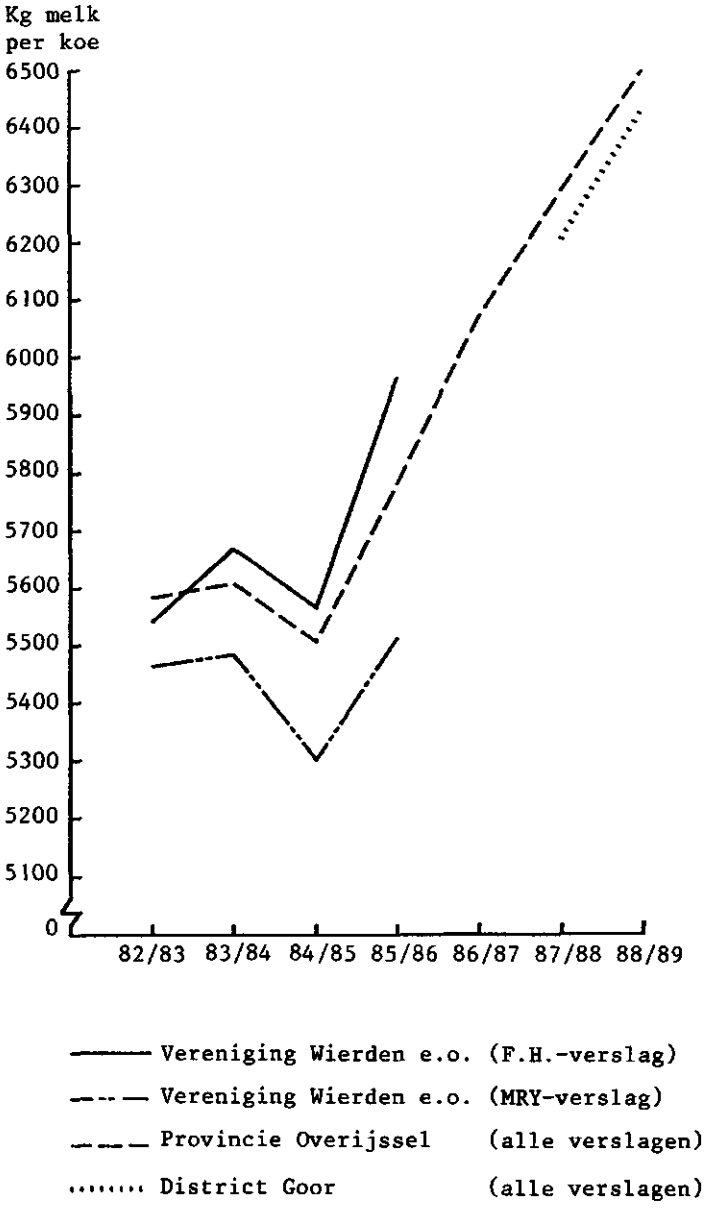
Tot en met het controlejaar 1985/86 behoorde het gebied "Enter" tot de Melkcontroleverenigingen "Wierden en omstreken". Voor de periode 1981/82 tot en met 1985/86 is in figuur 3.3 de gemiddelde melkproduktie in kg per koe weergegeven voor het FH- en het MRY-veeslag. De gemiddelde melkproduktie van het FH-veeslag lag in de gehele periode boven die van het MRY-veeslag.

De gemiddelde melkproduktie per koe bereikte een laagtepunt in 1984/85. Als gevolg van de superheffing hebben toen de meeste boeren de melkveestapel moeten inkrimpen. Die inkrimping had op zijn beurt tot gevolg dat van een aantal in de melkcontrole opgenomen koeien de melklijsten werden afgebroken. Door registratie van deze melklijsten daalde het aantal lactatiedagen in dat jaar en daardoor ook de melkproduktie. Omdat doorgaans allereerst de koeien met de laagste produktie werden opgeruimd, steeg de gemiddelde melkproduktie na 1984/85 sterk.

Met ingang van 1985/86 heeft er een fusie plaatsgehad tussen diverse controleverenigingen in Twente. Volgens de ORS 1) bedroeg het districtsgemiddelde voor Goor, waartoe "Enter" thans behoort, in 1988/89 6.429 kg melk per koe.

---

1) Coöperatieve Vereniging Rundveesyndicaat voor Overijssel en Flevoland B.A.

Figuur 3.3 Gemiddelde melkproduktie in kg per koe per lactatie-periode

In figuur 3.3 is ook opgenomen de gemiddelde melkproduktie per koe in Overijssel + IJsselmeerpolders (1981/82 t/m 1985/86, Overijssel (1986/87 t/m 1988/89) en het district Goor (1987/1988 en 1988/1989). Deze cijfers hebben betrekking op alle veeslagen.

3.1.4 Ontwikkelingen in de hoeveelheid heffingsvrije melk

De beschikking superheffing regelt in de eerste plaats de hoeveelheid heffingsvrije melk (=quotum) die per bedrijf geproduceerd mag worden. Tevens geeft de beschikking mogelijkheden aan voor het beheer van de heffingsvrije hoeveelheden melk. Het quotum is door de regelgeving verbonden aan het gebruikrecht van de grond. Een ieder die zijn/haar produktievermogen wenst uit te breiden (boven het recht op basis van de geregistreerde melkgift in 1983) zal dus een perceel grond met een daaraan verbonden hoe-

Tabel 3.4 Mutaties in het melkquotum bij bedrijven in "Enter" in de periode 1983/1988 (quotum in tonnen melk)

	Quota bij alle bedrijven (1983)			Quota bij gecontinueerde bedrijven (1983-1988) *)			
	aantal bedr.	quotum 1984	quotum per bedr.	aantal bedr.	quotum 1984 %	quotum 1987 %	index (1984=100)
Hoofdberoepsbedrijven							
- ligboxenstal							
< 40 mk	15	2891	193	15	10	10	101
40-50 mk	23	5279	230	23	19	18	97
50-60 mk	15	4339	289	15	15	16	105
> 60 mk	25	9574	383	25	34	34	99
- traditionele stal							
< 20 mk	36	1881	52	16	5	4	95
20-30 mk	23	2415	105	18	6	6	93
30-40 mk	15	2441	163	14	8	8	97
> 40 mk	4	933	233	3	2	2	82
Totaal hoofdberoepsbedrijven	156	29751	191	129	99	99	99
Nevenbedrijven	18	390	22	8	1	1	99
Alle bedrijven	174	30141	173	137	100	100	99

*) Het gaat hier om bedrijven met melkkoeien die in deze periode in dezelfde beroepsgroep zijn gebleven, op grond van de type-indeling uit 1983.

veelheid quotum dienen te verwerven. Een effect van de invoering van de beschikking is dat de ruimte op de grondmarkt wat uitgebreid is. Daarentegen is het recht om heffingsvrije melk te kunnen leveren een schaars produktiemiddel geworden; een schaarste die tot uitdrukking komt in prijs voor dit leveringsrecht (Luijt, 1987). Uitgangspunt bij de berekening in de mutaties van het melkquotum is de registratie van de hoeveelheid heffingsvrije melk per bedrijf van het Produktschap voor de Zuivel (PZ). De beschikbare quotumgegevens hebben betrekking op 1984 en 1987 en zijn gekoppeld aan de gegevens van de bedrijven in 1983 respectievelijk 1988. Tabel 3.4 laat zien dat de 174 in 1983 aanwezige bedrijven met melkkoeien in "Enter" in 1984 gezamenlijk een melkquotum hadden van 30.141 ton. Uit deze tabel blijkt verder welke verschuivingen in melkquotum in de periode 1984-1987 hebben plaatsgehad tussen bedrijven die in 1983 en in 1988 tot dezelfde beroepsgroep behoorden en in beide jaren melkvee hielden. Het betreft 129 hoofdberoepsbedrijven - onderverdeeld naar staltype en aantal melkkoeien per bedrijf - en acht nevenbedrijven. Zowel op de groep hoofdberoeps- als op de groep nevenbedrijven is het melk-quotum tussen 1984 en 1987 met 1% gedaald. Op de hoofdberoepsbedrijven met een ligboxenstal en minder dan veertig melkkoeien en op die met vijftig tot zestig melkkoeien is het melkquotum sinds 1984 toegenomen. Op de beide andere groepen hoofdberoepsbedrijven met een ligboxenstal nam het melkquotum met één tot enkele procenten af. Het melkquotum werd ook kleiner op alle groepen bedrijven met een traditionele stal.

Zowel in 1984 als in 1987 kwam ruim drie kwart van het melkquotum in "Enter" voor op bedrijven met een ligboxenstal.

3.1.5 Bedrijfskenmerken naar staltype en bedrijfsgrootte

In "Enter" is in 1988 op 60% van de hoofdberoepsbedrijven het melkvee gehuisvest in een ligboxenstal. Van het totaal aantal melkkoeien was 78% in zo'n stal ondergebracht. De overeenkomstige percentages voor "Rijssen" bedroegen respectievelijk 43 en 64. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat de modernisering van de melkveehouderij in "Enter" wat verder is voortgeschreden dan in "Rijssen".

In "Enter" zijn de bedrijven met een ligboxenstal (20,8 ha) gemiddeld belangrijk groter dan de bedrijven met een traditionele stal (12,2 ha). Het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf is op de bedrijven met een ligboxenstal (48,3) zelfs meer dan twee keer zo groot als op de bedrijven met een traditionele stal (20,2). De melkveedichtheid - uitgedrukt in het gemiddeld aantal melkkoeien per 100 ha voedergewassen - is op de bedrijven met een ligboxenstal (232) dan ook hoger dan op de bedrijven met een traditionele stal (167). Op beide groepen bedrijven was de melkveedichtheid in 1988 in "Enter" iets lager dan in "Rijssen".

Uit tabel 3.6 blijkt dat de totale oppervlakte cultuurgrond op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" tussen 1983 en 1988 met

Tabel 3.5 Overzicht van kengetallen over de melkveehouderij naar staltype en oppervlakte cultuurgrond per bedrijf (hoofdberoepsbedrijven) (1988)

	Ligboxenstal				Traditionele stal		
	< 15 ha	15-30 ha	> 30 ha	totaal	<15 ha	15-30 ha	totaal
Aantal bedrijven	18	54	6	78	35	16	51
Ha totaal	219	1146	259	1624	329	292	621
Melkkoeien totaal	587	2730	452	3769	630	403	1033
Ha per bedrijf	12,2	21,2	43,1	20,8	9,4	18,3	12,2
Melkkoeien per bedrijf	32,6	50,6	75,3	48,3	18,0	25,2	20,2
Jongvee/100 melkkoeien	76	80	86	80	84	80	83
Melkkoeien/100 ha voedergewassen	268	238	175	232	192	139	166

73 ha (3%) is toegenomen. Op de bedrijven die in 1988 een ligboxenstal hadden is sinds 1983 de oppervlakte cultuurgrond per saldo met 196 ha (14%) toegenomen. Op de bedrijven met in 1988 een traditionele stal was de toename zowel absoluut (41 ha) als relatief (7%) geringer. De toename van de oppervlakte cultuurgrond op de bedrijven met melkvee was mogelijk doordat, zoals hiervoor reeds is vastgesteld, de oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij hoofdberoepsbedrijven in het landinrichtingsgebied met 73 ha is toegenomen en bovendien 164 ha sinds 1983 in gebruik overging van hoofdberoepsbedrijven zonder melkvee van hoofdberoepsbedrijven met melkvee. Een en ander had tot gevolg dat het aandeel van de bedrijven die in 1988 een ligboxenstal hadden in de totale oppervlakte cultuurgrond tussen 1983 en 1988 steeg van 59% tot 65%, het aandeel van de bedrijven die in 1988 een traditionele stal hadden ongeveer gelijk bleef (25%) en het aandeel van de bedrijven die in 1988 geen melkvee hielden daalde van 18% naar 11%.

Het aantal melkkoeien op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" is tussen 1983 en 1988 met 1111 (19%) afgenomen. Op de bedrijven met in 1988 een ligboxenstal is het aantal melkkoeien sinds 1983 per saldo met 493 (12%) afgenomen. Op bedrijven die in 1988 een traditionele stal hadden was de absolute afname (204) geringer, maar de relatieve afname (16%) sterker. De overige 414 dieren waarmee de totale melkveestapel sinds 1983 is verminderd werden gehouden op bedrijven die in 1988 geen melkvee meer hielden of waren opgeheven. Dit waren alle bedrijven met een traditionele stal. Het percentage melkkoeien dat gehuisvest was in een ligboxenstal steeg van 72 in 1983 tot 78 in 1988.

Tabel 3.6 Veranderingen in de oppervlakte cultuurgrond en het aantal stuks melk- en jongvee naar staltype in de periode 1983-1988 (hoofdberoepsbedrijven)

	Cultuur-grond ha	Aantal melkkoeien	Stuks jongvee
Bedrijven met in 1988			
- ligboxenstal			
1983	1428	4262	3170
1988	1624	3769	3019
verschil	+196	- 493	-151
- traditionele stal			
1983	580	1237	1121
1988	621	1033	853
verschil	+ 41	- 204	-268
- totaal			
1983	2437	5913	4744
1988	2510	4802	3950
verschil	+ 73	-1111	-794

Het aantal stuks jongvee op de hoofdberoepsbedrijven verminderde sinds 1983 met 794 (20%). Op de bedrijven die in 1988 een ligboxenstal hadden is sinds 1983 het aantal stuks jongvee met 151 (5%) afgenomen. Op de bedrijven met in 1988 een traditionele stal was de afname zowel absoluut (268) als relatief (24%) veel sterker. De vermindering van de overige 375 dieren, dat is bijna de helft van de totale afname, vond plaats op bedrijven die sinds 1983 het melkvee hebben afgesloten of zijn opgeheven. In 1988 werd drie vierde deel van het aantal stuks jongvee gehouden op bedrijven met een ligboxenstal. In 1983 was dat twee derde deel.

Samenvattend kan gesteld worden dat de bedrijven met in 1988 een ligboxenstal hun positie ten opzichte van bedrijven met in 1988 een traditionele stal sinds 1983 hebben versterkt: ze breidden de oppervlakte cultuurgrond relatief sterker uit en ze krompen de melkvee- en de jongveestapel minder in.

3.1.6 Verkaveling op de bedrijven met melkkoeien

Met het oog op een optimale bedrijfsvoering in de melkveehouderij is het gewenst dat ook 's zomers de koeien op stal kunnen worden gemolken. Daarvoor is het echter noodzakelijk dat er voldoende grond bij huis ligt. De oppervlakte bij huis, de zogenaamde huiskavel, is op 32 bedrijven kleiner dan 5 ha, op 59 bedrijven 5 tot 12 ha en op 38 bedrijven 12 ha of meer. Deze cijfers zeggen echter nog niets over de noodzakelijke of gewenste oppervlakte van de huiskavel. Om daarover een uitspraak te kunnen doen moet ook het aantal aanwezige koeien en de minimale opper-

Tabel 3.7 Overzicht van enkele kengetallen op hoofdberoepsbedrijven met melkkoeien, verdeeld naar staltype en huiskavel (1988)

	Ligboxenstal met huiskavel (ha)			Traditionele stal met huiskavel (ha)		
	< 5	5-12	> 12	< 5	5-12	> 12
Aantal bedrijven	13	36	29	19	23	9
Gemiddelde oppervlakte bedrijven (ha)	14,8	19,8	24,7	10,3	11,7	17,6
Gemiddelde oppervlakte/ bedrijven (ha)	2,8	8,1	18,0	2,5	7,8	16,0
Huiskavel in % totale oppervlakte	19	41	73	24	67	91
Gemiddelde oppervlakte huiskavel per koe						
- kleiner dan 30 are	13	32	8	13	8	1
- 30 are of meer	0	4	21	6	15	8

vlakte per koe in de beschouwingen worden betrokken. De minimale oppervlakte per koe kan, afhankelijk van het beweidingssysteem en de melkgift per koe variëren, van 25 tot 35 are per koe. In tabel 3.7 is 30 are aangehouden. Gegeven het aantal melkkoeien en de beschikbare oppervlakte cultuurgrond per bedrijf, voldoen in "Enter" 54 bedrijven (42%) aan deze norm. Het overeenkomstige percentage in "Rijssen" (28) was belangrijk lager. In "Enter" voldeed van de bedrijven met een ligboxenstal (32%) een veel kleiner deel aan de norm van 30 are per koe dan van de bedrijven met een traditionele stal (57%). Vanuit dit gezichtspunt bezien hebben er van de bedrijven met een ligboxenstal naar verhouding meer behoefte aan vergroting van de huiskavel.

3.2 Overige produktietakken

Zoals uit 2.2 blijkt is na de rundveehouderij de intensieve veehouderij de belangrijkste produktietak op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter". In 1988 kwam bijna de helft (49%) van de produktieomvang van de intensieve veehouderij voor op de intensieve veehouderijbedrijven, bijna één derde deel (32%) op de overige bedrijven en de rest (19%) op de melkveebedrijven.

Binnen de intensieve veehouderij is de varkenshouderij het sterkst verbreid: bijna een derde deel (31%) van de hoofdberoepsbedrijven hield in 1988 fokvarkens en ongeveer de helft (51%) mestvarkens. Ten opzichte van 1983 is het aantal bedrijven

met fokvarkens relatief sterk afgenomen, maar dat met mestvarkens enigszins toegenomen. Op acht hoofdberoepsbedrijven werden in 1988 leghennen en op vijf slachtkuikens gehouden.

Op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" is de oppervlakte bouwland toegenomen van 402 ha in 1983 tot 706 ha in 1988. Op het bouwland werden in 1988, naast snijmais (606 ha), nog vijftien ha granen, acht ha aardappelen, zeven ha suikerbieten en tien ha overige gewassen verbouwd.

Op de nevenbedrijven in "Enter" is - in tegenstelling tot de hoofdberoepsbedrijven - de produktieomvang van de intensieve veehouderij gestegen. De oppervlakte bouwland op deze groep bedrijven is sinds 1983 toegenomen, waardoor de produktieomvang van de akker- en tuinbouw eveneens steeg. Hierbij moet bedacht worden dat het aantal nevenbedrijven in "Enter" en de oppervlakte cultuurgrond op deze bedrijven sinds 1983 ook zijn toegenomen.

Tabel 3.8 Aantal bedrijven en dieren in varkenshouderij naar bedrijfstype op hoofdberoepsbedrijven (1988)

	Zuivere melkvee-bedrijven	Overwegend melkvee-bedrijven	Intensieve veehouderijbedrijven	Overige bedrijven	Alle bedrijven
Aantal bedrijven	57	41	22	41	161
- fokvarkens	0	18	17	15	50
aantal fokvarkens per bedrijf	0	59	262	109	143
- mestvarkens	11	30	13	28	82
aantal mestvarkens per bedrijf	72	210	226	323	232

3.3 Ruwvoervoorziening

Op rundveebedrijven vormt de ruwvoervoorziening een belangrijk onderdeel van de bedrijfsvoering. Van belang is onder meer of ze voldoende ruwvoer kunnen produceren voor hun eigen vee. Is dit namelijk niet het geval dan zal er ruwvoer aangekocht moeten worden. Bepalend voor de ruwvoersituatie is de verhouding tussen vraag en aanbod van ruwvoer. De vraag wordt onder meer gevormd door de samenstelling van de veestapel, de melkproduktie per koe en het gehanteerde beweidingssysteem. Het aanbod hangt samen met het beschikbare areaal grasland en andere voedergewassen (vooral snijmais), het producerend vermogen van de grond (de grondsoort in combinatie met de grondwatertrap), het beweidingssysteem, het graslandbeheer en het bemestingsniveau.

Aan de hand van een rekenmodel is voor alle bedrijven in het gebied nagegaan in hoeverre ze al of niet zelfvoorzienend zijn wat hun ruwvoerproduktie betreft. De berekeningen zijn gebaseerd op de beschikbare gegevens per individueel bedrijf met betrekking tot de oppervlakte grasland en voedergewassen, de grootte en samenstelling van de veestapel en de melkproduktie. Omdat er geen bedrijfsgegevens over de grondsoort en de opbrengstdepressie beschikbaar zijn, zijn daarvoor de gemiddelde waarden voor het gehele gebied aangehouden. Volgens informatie van de Landinrichtingsdienst Overijssel geldt voor het gebied een opbrengstdepressie van gemiddeld 9% ten opzichte van het optimaal mogelijke gebruik van de grond. Voor de stikstofgift is in eerste instantie voor alle bedrijven uitgegaan van gemiddeld 400 kg N per ha. Verder is een vaste norm voor de ruwvoeropname in de stalperiode aangehouden van 9 kg droge stof per dag per dier.

In het volgende zal eerst worden ingegaan op de huidige situatie ten aanzien van de ruwvoervoorziening in het gebied op basis van de hiervoor genoemde uitgangspunten. In 6.4.5 wordt stilgestaan bij de toekomstige situatie, waarbij rekening wordt gehouden met de in hoofdstuk 6 omschreven ontwikkelingen in de rundveehouderij.

Bij de berekening van de huidige situatie is uitgegaan van een gemiddelde opbrengstdepressie van 9% en een stikstofgift van 400 kg N per ha. De uitkomsten van deze berekeningen zijn opgenomen in tabel 3.8. Hieruit komt naar voren dat er in het ruilverkavelingsgebied 72 hoofdberoepsbedrijven met melkkoeien zijn die onvoldoende grond hebben om in de ruwvoerbehoefte van hun vee te kunnen voorzien. Het totale ruwvoertekort van deze bedrijven komt volgens deze berekeningen overeen met de produktie van 549 ha grasland, ofwel ruim 44% van hun totale oppervlakte van 1237 ha voedergewassen. Vooral op de bedrijven met een ligboxenstal is het tekort relatief groot, hetgeen onder meer is toe te schrijven aan de gemiddeld hogere veedichtheid op deze bedrijven en de gemiddeld hogere melkproduktie per koe in vergelijking tot de bedrijven met een traditionele stal.

Naast deze hoofdberoepsbedrijven met koeien, die een ruwvoertekort kennen, zijn er ook drie hoofdberoepsbedrijven zonder koeien en zeven nevenbedrijven met een tekort aan ruwvoer. Het berekende tekort op deze twee groepen bedrijven bedraagt respectievelijk 58 en twaalf ha. In totaal gaat het dus om 82 bedrijven met een berekend tekort van 619 ha. Deze bedrijven hebben in totaal 1.285 ha grasland en voedergewassen, hetgeen inhoudt dat ze bijna de helft tekort hebben.

Dit tekort moeten deze bedrijven aanvullen door meer krachtvoer te verstrekken aan de dieren en/of door ruwvoer te betrekken van andere bedrijven, via aankoop van kuilvoer of inscharen van vee. Ten dele kunnen andere bedrijven in het gebied zelf aan de vraag naar ruwvoer voldoen omdat ze meer dan voldoende ruwvoer kunnen produceren voor hun veestapel. Dit betreft 57 hoofdbe-

Tabel 3.9 Raming van de ruwvoersituatie op de bedrijven in "Enter" in 1988 (opbrengstdepressie: 9%; stikstofgift: 400 kg N/ha)

	Bedrijven met ruwvoertekort			Bedrijven met ruwvoeroverschot		
	aant. bedr.	ha cult. grond *)		aant. bedr.	ha cult. grond *)	
		tot.	tekort		tot.	oversch.
Hoofdberoepsbedrijven						
- met koeien	72	1237	-549	57	1002	+242
waarvan met:						
. ligboxenstal	53	1032	-504	25	591	+115
. grupstal						
< 15 ha	17	169	- 44	18	157	+ 42
> 15 ha	2	36	- 1	14	254	+ 85
- zonder koeien	3	26	- 58	29	205	+252
Totaal hoofdber.bedr.	75	1263	-607	86	1207	+494
Nevenbedrijven	7	22	- 12	79	470	+473
Alle bedrijven	82	1285	-619	165	1677	+967

*) Het tekort en het overschot zijn uitgedrukt in ha grasland van een gemiddeld Nederlands produktieniveau.

roepsbedrijven met melkvee, 29 hoofdberoepsbedrijven zonder melkvee en 79 nevenbedrijven. Op basis van de gegeven uitgangspunten zouden deze 165 bedrijven een overschot aan ruwvoer kunnen produceren, dat overeenkomt met de produktie van 967 ha grasland (dit is bijna 58% van hun oppervlakte cultuurgrond).

In theorie zou dit overschot geheel kunnen worden aangewend op de tekortbedrijven en zou er per saldo in het ruilverkavelingsgebied nog een ruwvoeroverschot zijn van ongeveer 348 ha. In werkelijkheid zal de situatie in het gebied hiervan afwijken, omdat met name ten aanzien van de aanbodzijde in het model gerekend is met gemiddelde gegevens voor het gehele gebied, terwijl ook daarin verschillen per bedrijf bestaan. Dit geldt onder andere voor de aangehouden opbrengstdepressie en voor de stikstofgift per ha. Zo ligt het voor de hand dat bedrijven met een overschot aan ruwvoer een minder intensief graslandbeheer voeren met een lagere stikstofgift dan is aangehouden. Daardoor zal van deze bedrijven minder ruwvoer ter beschikking komen voor de bedrijven met een tekort.

De ruwvoerbalans kan sterk variëren per bedrijf al naar gelang de omvang van de veestapel en de melkproduktie enerzijds en

de beschikbare oppervlakte cultuurgrond op de bedrijven anderzijds. Zo hebben de meeste bedrijven met een ligboxenstal een tekort aan ruwvoer. Niet alleen is op deze bedrijven de veedichtheid veel hoger dan op de overige bedrijven met melkvee (3,61 respectievelijk 2,51 gve per ha), maar ook is de gemiddelde melkproduktie per koe hoger (5.736 respectievelijk 4.930 kg melk) 1). Bij de grupstalbedrijven is de veebezetting op de in bedrijfsoppervlakte grotere bedrijven in het algemeen lager dan op de kleinere bedrijven, waardoor naar verhouding meer grotere dan kleinere bedrijven in een overschotsituatie verkeren.

Ook naar leeftijd van het bedrijfshoofd komen dergelijke verschillen voor. Op bedrijven met een jong bedrijfshoofd of een ouder bedrijfshoofd met een opvolger is in het algemeen zowel de veebezetting als de melkproduktie per koe hoger dan op bedrijven van oudere bedrijfshoofden zonder opvolger. Op de eerstgenoemde bedrijven komt daarom ook vaker een tekortsituatie voor dan op de laatstgenoemde bedrijven.

3.4 Mestwetgeving

Sinds 1 januari 1987 zijn de Meststoffenwet en de Wet Bodembescherming van kracht. De Meststoffenwet regelt de mestboekhouding, de mestproduktie en de heffingen. De Wet Bodembescherming regelt de maximale mestgift die per jaar per ha mag worden uitgereden en de perioden waarin dat mag gebeuren.

De algemene norm voor de maximale omvang van de fosfaatproduktie per bedrijf is vastgesteld op 125 kg P_2O_5 per ha per jaar. Vanaf 1 januari 1987 zijn uitbreiding en nieuwvestiging verboden op bedrijven waar meer dan deze hoeveelheid wordt geproduceerd. Deze bedrijven zijn tevens verplicht een mestboekhouding bij te houden. Bij een jaarlijkse produktie van 125 tot en met 200 kg P_2O_5 per ha moet een heffing betaald worden van *f* 0,25 per kg teveel geproduceerd fosfaat. Voor een jaarlijkse produktie van meer dan 200 kg is dat *f* 0,50.

De normen voor maximale fosfaataanwending uit dierlijke mest zijn vanaf 1 mei 1987 voor grasland 250, voor snijmais 350 en voor bouwland 125 kg per ha per jaar.

Uit de mestboekhouding kan worden afgeleid hoe hoog de fosfaatproduktie is op het betreffende bedrijf en hoeveel hiervan op het bedrijf kan worden aangewend. Een eventueel aanwezig mest-

---

1) De hier vermelde gemiddelde produktie per koe wijkt af van die in 3.1.3. Hier betreft het het gemiddelde melkquotum per bedrijf gedeeld door het aantal bij de landbouwtelling geregistreerde melkkoeien in het landinrichtingsgebied "Enter". De cijfers in 3.1.3 hebben uitsluitend betrekking op gecontroleerde dieren uit een veel groter gebied.

Tabel 3.10 Mestbalans in "Enter" op bedrijven met een mestoverschot (huidige normen; 1988)

Bedrijfstype	Aantal	Produktie ton P_2O_5	Maximaal te plaatsen op eigen bedr.	Saldo in ton P_2O_5	Gem. heffing per bedrijf (in guldens)
- Zuivere melkv.h.	1	5,2	4,1	1,1	1.361
- Overwegend melkv.	9	43,1	32,8	10,3	1.279
- Intensieve veeh.	22	164,3	40,5	123,8	3.259
- Overige bedrijven	18	139,6	64,5	75,1	2.807
Hoofdberoepsbedr.	50	352,2	141,9	210,3	2.702
Nevenbedrijven	21	50,0	15,3	34,7	988
Alle bedrijven	71	402,2	157,2	245,0	-

overschot moet buiten het bedrijf worden afgezet. In tabel 3.10 wordt de mestbalans voor de bedrijven in "Enter" weergegeven. De tabel is opgesplitst in bedrijven waar de fosfaatproduktie volgens de momenteel geldende normen van de Wet Bodembescherming hoger is dan maximaal kan worden aangewend op het eigen bedrijf (mestoverschot) en waar deze produktie lager is dan het maximaal aanwendbare.

Uit tabel 3.10 blijkt dat van de 161 mestproducerende hoofdberoepsbedrijven in "Enter" er in 1988 50 (31%) een mestoverschot hebben. Dit zijn voornamelijk intensieve veehouderij- en overige bedrijven. Het overschot op deze bedrijven bedraagt in totaal ruim 210 ton P_2O_5. Ook van de mestproducerende nevenbedrijven hebben er een kwart een mestoverschot. Het gaat hier om totaal bijna 35 ton P_2O_5.

Tegenover het mestoverschot op deze twee groepen bedrijven van in totaal 245 ton P_2O_5 staat een plaatsingsmogelijkheid van in totaal ruim 350 ton P_2O_5 op bedrijven zonder een mestoverschot. Voor het gebied "Enter" behoeft er in 1988 dan ook geen sprake te zijn van een mestoverschot indien de bedrijven zonder zo'n overschot bereid zijn de mest af te nemen van bedrijven met een overschot.

Het is van belang ook te bekijken hoe de situatie er in de toekomst met betrekking tot de mestproduktie en mestafzetmogelijkheden in "Enter" zal uitzien. In de komende jaren worden immers veranderingen in de omvang en de samenstelling van de rundveestapel verwacht. Bovendien zullen de normen voor de maximale fosfaataanwending uit dierlijke mest in 1995 worden verlaagd tot 175 kg per ha per jaar voor grasland en snijmais en 125 kg per ha per jaar voor bouwland. Volgens de huidige inzichten zal

Tabel 3.11 Mestbalans in "Enter" op bedrijven zonder mestoverschot (huidige normen; 1988)

Bedrijfstype	Aantal	Produktie ton P_2O_5	Maximaal te plaatsen op eigen bedr.	Saldo in ton P_2O_5	Gem. heffing per bedrijf (in guldens)
- Zuivere melkv.h.	56	126,8	271,3	-144,5	94
- Overwegend melkv.	32	106,0	158,8	-52,8	349
- Intensieve veeh.	0	-	-	-	-
- Overige bedrijven	23	65,6	110,1	-44,5	346
Hoofdberoepsbedr.	111	298,4	540,2	-241,8	219
Nevenbedrijven	65	13,0	127,4	-114,4	8
Alle bedrijven	176	311,4	667,6	-356,2	-

er in het jaar 2000 nog slechts sprake zijn van één norm, ongeacht het grondgebruik, van 125 kg per ha per jaar. Deze norm kan echter in de komende jaren worden aangescherpt en behoeft derhalve geen eindnorm te zijn.

Volgens de prognose (hoofdstuk 6) wordt verwacht dat in 1998 in het gebied "Enter" ten opzichte van 1988 het aantal stuks melkvee en jongvee met respectievelijk 666 en 744 zal zijn verminderd en het aantal stuks mestvee met 260 zal zijn toegenomen. In de omvang en de samenstelling van de intensieve veehouderij wordt geen verandering verwacht. Dit betekent dat bij gelijkblijvende fosfaatuitscheidingsnormen voor de verschillende diersoorten de P_2O_5-produktie in "Enter" in 1998 zal zijn verminderd met 35,3 ton tot 678,3 ton.

Gegeven de oppervlakte cultuurgrond in 1998 (3.000 ha) en het grondgebruik (zeven tiende deel grasland en drie tiende deel snijmais) is er in dat jaar plaatsingsmogelijkheid voor 525 ton P_2O_5. Dit betekent dat er in "Enter" al in 1998 sprake zal zijn van een mestoverschot dat niet binnen het gebied is te plaatsen.

Tabel 3.12 Produktie en plaatsingsmogelijkheden van P_2O_5 in "Enter" (tonnen P_2O_5)

Jaar	Produktie	Maximaal te plaatsen	Saldo
1988	713,6	824,7	-111,1
1998	678,3	525,0	+153,3
2000	678,3	375,0	+303,3

Zoals eerder opgemerkt wordt de plaatsingsnorm in 2000 waarschijnlijk verlaagd tot 125 kg per ha per jaar. Bij een gelijke omvang van de veestapel en eenzelfde oppervlakte cultuurgrond betekent dit voor "Enter" dat de maximaal binnen het gebied te plaatsen hoeveelheid P_2O_5 daalt van 525 tot 375 ton. Het aantal boeren dat te maken krijgt met een mestoverschot zal dan sterk toenemen.

Het is echter mogelijk dat in de periode tot 2000 er aanpassingen plaats zullen vinden waardoor, ook bij een gelijkblijvende omvang en samenstelling van de veestapel, toch de P_2O_5-produktie daalt. Hierbij kan gedacht worden aan veranderingen in de samenstelling van het mengvoer, waardoor de fosfaatuitscheiding van de dieren daalt. Momenteel is dat nog onvoldoende aantrekkelijk omdat de hogere voerkosten nog slechts ten dele worden gecompenseerd door de lagere afzetkosten en overschotheffing. Ook kan de voederconversie door biologisch-technische vooruitgang verbeteren met als resultaat minder mest per eenheid eindprodukt (Wijnands, 1988).

Tot slot dient ook de problematiek van de ammoniakemissie te worden aangestipt. De beleidsdoelstelling van de Rijksoverheid is de ammoniakemissie in ons land in het jaar 2000 tot de helft van de huidige terug te dringen. Maatregelen die hiertoe kunnen bijdragen zijn onder andere het injecteren van mest op grasland, het direct onderwerken van mest op bouwland, aanpassing en uitbreiding van opslagcapaciteit voor mest, verandering van het systeem van mestuitrijden, het toepassen van biofilters. Ook de eerder geopperde mogelijkheden om de mestproduktie en daardoor de produktie van P_2O_5 te beperken zullen bijdragen aan een vermindering van de ammoniakemissie.

Door de beperkingen waaraan het mestuitrijden is onderworpen zal er behoefte zijn ontstaan aan uitbreiding van de opslagcapaciteit voor mest. Vooral melkveebedrijven met een traditionele stal kunnen daardoor in financiële problemen komen. Op deze bedrijven kan het heffingsvrije melkquotum en daardoor het inkomen te gering zijn om zowel in uitbreiding van de produktiecapaciteit als in maatregelen ter bescherming van het milieu te investeren.

4. Deelgebieden

In het landinrichtingsgebied "Enter" zijn twee deelgebieden onderscheiden, namelijk Ambt-Delden en Overig gebied. In Ambt-Delden kwamen in 1988 naar verhouding wat minder nevenbedrijven voor. Op de hoofdberoepsbedrijven was een groter deel van de bedrijfshoofden 50 jaar of ouder. Ook had van deze groep bedrijfshoofden een kleiner deel een opvolger.

Tabel 4.1 Overzicht van enkele gegevens per deelgebied (1988)

	Ambt-Delden	Overig gebied	"Enter"
Aantal bedrijven:			
- hoofdberoepsbedrijven	33	128	161
- nevenbedrijven	13	73	86
- alle bedrijven	46	201	247
Produktieomvang (in %):			
- rundveehouderij	70	60	62
- intensieve veehouderij	23	33	31
- akker- en tuinbouw	7	7	7
Aantal sbe/bedrijf	197	190	191
Aantal ha/bedrijf	19,1	14,7	15,6
Aantal sbe/ha	10	13	12
Bedrijfshoofden > 50 jaar (in %)	72	59	62
Bedrijfshoofden > 50 jaar met opvolger (in %)	46	57	54

De rundveehouderij is in beide deelgebieden de belangrijkste produktietak. Dit geldt voor Ambt-Delden in nog wat sterkere mate dan voor het Overig gebied. In Ambt-Delden zijn de hoofdberoepsbedrijven weliswaar gemiddeld belangrijk groter in oppervlakte, maar door de geringere intensiteit van het grondgebruik (sbe/ha), is de gemiddelde bedrijfsomvang maar weinig groter.

In Ambt-Delden werden in 1988 op relatief meer bedrijven melk- en jongvee gehouden. Het percentage bedrijven met mestvee was in beide gebieden ongeveer gelijk. Het gemiddeld aantal stuks melk- en jongvee op bedrijven met deze diersoorten verschilde in beide gebieden maar weinig. Door de gemiddeld grotere oppervlakte van de bedrijven in Ambt-Delden was daar de melkveedichtheid ge-

Tabel 4.2 Overzicht van enkele kengetallen voor de rundveehouderij op de hoofdberoepsbedrijven naar deelgebied (1988)

	Ambt-Delden	Overig gebied	"Enter"
Percentage bedrijven met:			
- melkvee	85	79	80
- jongvee	91	81	83
- mestvee	55	53	53
Gemiddeld aantal dieren per bedrijf a):			
- melkvee	39	37	37
- jongvee	28	30	29
- mestvee	32	17	20
Gemiddeld per 100 ha voedergewas:			
- aantal koeien	175	201	194
- aantal gve	314	315	314
Percentage bedrijven b) met een ligboxenstal	50	63	60

a) Met de betreffende diersoort; b) Met melkvee.

ringer. Dit werd echter weer grotendeels gecompenseerd doordat er in Ambt-Delden gemiddeld per bedrijf met mestvee bijna twee keer zoveel stuks mestvee werden gehouden. Het gemiddeld aantal gve/ 100 ha voedergewas is in beide deelgebieden dan ook vrijwel gelijk.

Tenslotte kan nog worden opgemerkt dat in Ambt-Delden op relatief minder bedrijven het melkvee in een ligboxenstal is gehuisvest. Dit zou erop kunnen wijzen - mede gelet op het relatief grote aantal oudere bedrijfshoofden, van wie er bovendien relatief weinig een opvolger hebben - dat de modernisering van de melkveehouderij in dit deelgebied is achtergebleven.

5. Bedrijfsomvang en inkomenssituatie

De gemiddelde bedrijfsomvang van de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" was in 1988 191 sbe. In "Rijssen" waren deze toen gemiddeld 178 sbe en in Overijssel volgens de CBS-indeling nog wat kleiner, namelijk 158 sbe.

De gemiddelde bedrijfsomvang is in "Enter" op de intensieve veehouderijbedrijven het grootst. De overige bedrijven en de overwegend melkveebedrijven ontlopen elkaar weinig in gemiddelde bedrijfsomvang. De zuivere melkveebedrijven zijn gemiddeld het kleinst: twee vijfde deel van deze bedrijven is kleiner dan 130 sbe.

De arbeidsbezetting, uitgedrukt in het aantal arbeidsjaareenheden per bedrijf (AJE) 1) is gemiddeld het hoogst op de intensieve veehouderijbedrijven (2,23), daarna volgen de overige bedrijven (2,15), de overwegend melkveebedrijven (2,05) en tenslotte de zuivere melkveebedrijven (1,82). Een en ander resulteert in een gemiddelde produktieomvang per arbeidsjaareenheid die op de intensieve veehouderijbedrijven nogal wat groter is dan op de andere drie groepen bedrijven.

Tabel 5.1 Produktieomvang op de hoofdberoepsbedrijven naar bedrijfstype (1988)

Bedrijfstype	Aantal bedrijven	Sbe/ bedrijf	Sbe/ AJE	Aantal bedr. van ... sbe			
				10-130	130-190	190-250	>250
Zuivere melkveebedrijven	57	164	90	23	17	8	9
Overwegend melkveebedrijven	41	197	96	11	7	12	11
Intensieve veehouderij bedr.	22	235	106	7	4	4	7
Overige bedrijven	41	201	94	14	8	7	12
Alle bedrijven	161	191	95	55	36	31	39

Omdat er geen bedrijfseconomische gegevens per bedrijf beschikbaar zijn van de bedrijven in "Enter", is gebruik gemaakt

1) Voor de begripsomschrijving wordt verwezen naar bijlage 1.

van gegevens uit het LEI-boekhoudnet om een indruk te kunnen geven van de inkomenssituatie op de bedrijven in dit landinrichtingsgebied. Hiertoe zijn een achttal groepen bedrijven onderscheiden (zie tabel 5.2). De groep melkveebedrijven bestaat in dit geval uit zowel de zuivere als de overwegend melkveebedrijven. Het type overige bedrijven bestaat niet, zoals in "Rijssen" hoofdzakelijk uit gemengde bedrijven, maar voor een belangrijk deel uit akkerbouwbedrijven. Daardoor zal de arbeidsopbrengst per sbe 1) op dit type bedrijven in "Enter" waarschijnlijk hoger zijn.

Om te kunnen beschikken over een voldoende groot aantal bedrijven uit het boekhoudnet, is uitgegaan van alle bedrijven in de vier zandgebieden 2). Hieruit zijn vervolgens die bedrijven geselecteerd die voldeden aan de in tabel 5.2 vermelde criteria ten aanzien van bedrijfstype, staltype en bedrijfsoppervlakte.

Van de aldus gevormde acht groepen bedrijven is de gemiddelde arbeidsopbrengst per sbe berekend over de jaren 1985/86, 1986/87 en 1987/88. De uitkomsten, die vrij sterk per groep onderscheiden bedrijven varieerden, zijn opgenomen in tabel 5.2. Door koppeling van deze bedragen aan het aantal sbe is per bedrijf de arbeidsopbrengst geraamd. De aldus berekende arbeidsopbrengst bedraagt op de hoofdberoepsbedrijven gemiddeld 47.000 gulden en op de nevenbedrijven ruim 7.700 gulden (tabel 5.3). Op de hoofdberoepsbedrijven loopt het gemiddelde zeer sterk uiteen,

Tabel 5.2 Arbeidsopbrengst per sbe op hoofdberoepsbedrijven in de Zandgebieden van Nederland

	Arbeidsopbrengst per sbe *)
Melkveebedrijven:	
- ligboxenstal:	
- tot 15 ha	234
- 15-30 ha	306
- 30 ha en meer	275
- traditionele stal:	
- tot 15 ha	195
- 15-30 ha	148
- 30 ha en meer	172
Intensieve veehouderijbedrijven	212
Overige bedrijven	220

*) In guldens gemiddeld over de boekjaren 1985/86 t/m 1987/88.
Bron: LEI-boekhoudnet.

1) Voor de begripsomschrijving wordt verwezen naar bijlage 1.
2) Het betreft de volgende gebieden: Noordelijk Zandgebied, Oostelijk en Centraal Zandgebied en Zuidelijk Zandgebied.

namelijk van bijna 17.000 gulden op melkveebedrijven met een traditionele stal en minder dan 15 ha cultuurgrond, tot ruim 91.000 gulden op melkveebedrijven met een ligboxenstal en 30 ha of meer. Ter vergelijking: de arbeidsopbrengst van de kleinere weidebedrijven (<158 sbe) op de zandgronden bedroeg gemiddeld over de eerdergenoemde boekjaren 31.000 gulden. Op de grotere weidebedrijven in het Oostelijk en Centraal Zandgebied was dit 79.000 gulden.

Tabel 5.3 Geraamde arbeidsopbrengst per bedrijf en per arbeidsjaareenheid naar bedrijfscategorie in "Enter" (1988)

	Arbeidsopbrengst (x 1000 gld.)		Aantal bedrijven met arbeidsopbr.per aje	
	per bedrijf	per aje	onder 35.000 gld.	boven 35.000 gld.
Melkveebedrijven:				
- ligboxenstal				
- < 15 ha	38,5	19,2	11	1
- 15-30 ha	71,0	32,9	24	21
- >= 30 ha	91,4	33,2	2	2
- traditionele stal				
- < 15 ha	16,7	12,2	24	-
- 15-30 ha	18,3	10,3	13	-
Intensieve veehouderij bedrijven	49,9	22,4	18	4
Overige bedrijven	44,2	20,6	36	5
Hoofdberoepsbedrijven	47,0	23,3	128	33
Nevenbedrijven	7,7	8,5	86	0
Alle bedrijven	33,4	20,4	214	33

Aangezien op bijna alle bedrijven meer dan een arbeidskracht werkt, is de arbeidsopbrengst per arbeidskracht aanmerkelijk lager. Tabel 5.3 laat verder zien dat op ongeveer een vijfde deel van de hoofdberoepsbedrijven en op alle nevenbedrijven in "Enter" de geraamde arbeidsopbrengst onder de 35.000 gulden per arbeidsjaareenheid blijft. De bedrijven met een hogere arbeidsopbrengst komen vooral voor onder de melkveebedrijven met een ligboxenstal en een oppervlakte van 15 ha en meer. Ook enkele intensieve veehouderij- en overige bedrijven behoren daartoe. Een bedrag van 35.000 gulden komt ongeveer overeen met de bruto-loonkosten, in-

clusief het werkgeversaandeel in de sociale lasten, voor een werknemer met een minimum-inkomen.

Hierbij kan worden opgemerkt dat het bij vorengenoemde bedragen gaat om de arbeidsopbrengst, dat wil zeggen het nettooverschot vermeerderd met de berekende en/of betaalde kosten van arbeid. Ruim drie vijfde deel van de mannelijke arbeidskrachten in "Enter" zijn bedrijfshoofden. Hun inkomen uit het bedrijf zal dikwijls hoger zijn dan de arbeidsopbrengst. Zo laat tabel 5.4 zien dat vooral de post "niet-uitbetaalde vergoeding voor bedrijfsvermogen" belangrijk bijdraagt aan het ondernemersinkomen. Het gaat hier om het verschil tussen de berekende rente over vee, dode inventaris enz. en de berekende pacht van grond en gebouwen in eigendom enerzijds en de afschrijving over bedrijfsgebouwen, de overige eigenaarslanden en de betaalde rente van langlopende leningen en kortlopende bedrijfsschulden anderzijds. Ook zal een aantal bedrijfshoofden kunnen beschikken over inkomen uit andere bronnen. Tabel 5.4 geeft hiervan een beeld voor de kleinere weidebedrijven in de Zandgebieden en laat zien dat het gezinsinkomen op deze bedrijven aanzienlijk boven de arbeidsopbrengst van de ondernemer (op pachtbasis) ligt.

Tabel 5.4 Inkomensvorming op kleinere weidebedrijven in de Zandgebieden (gemiddeld in guldens per bedrijf)

	1985/86	1986/87	1987/88
Arbeidsopbrengst van de ondernemer	4351	11907	13762
Incidentele bedrijfsontvangsten	1779	2626	747
Niet-uitbetaalde vergoeding voor bedrijfsvermogen	6564	8376	8235
Ondernemersinkomen	12694	22909	22745
Berekend loon gezinsleden	25042	17970	17032
Gezinsinkomen uit het bedrijf	37736	40879	39777
Totaal inkomen van buiten het bedrijf	12726	11148	11427
Totaal gezinsinkomen	50462	52027	51204

Bron: LEI. De financiële positie van de landbouw. Boekjaren 1985/86 t/m 1987/88.

De arbeid die door het bedrijfshoofd in het bedrijf wordt ingezet zal veelal niet volgens de geldende CAO-normen worden beloond. Dankzij het meewerken van de echtgenote, de niet-uitbetaalde vergoeding voor bedrijfsvermogen en inkomen van buiten het bedrijf, zal het totale gezinsinkomen meestal toch nog een aanvaardbaar niveau kunnen bereiken.

6. Verwachte ontwikkelingen in de periode 1988-1998 zonder landinrichting

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de mogelijke ontwikkelingen in de landbouw in "Enter" voor de periode 1988-1998. Hierbij wordt uitgegaan van een aantal uitgangspunten. Bij de keuze van de uitgangspunten wordt rekening gehouden met algemene en gebiedsspecifieke ontwikkelingen in het jongste verleden en de verwachtingen daaromtrent voor de komende jaren. Met mogelijke invloeden van landinrichting op de toekomstige ontwikkelingen wordt geen rekening gehouden. Mede hierdoor en door thans nog niet voorzienbare andere ontwikkelingen op economisch, technologisch en landbouwpolitiek gebied, kan de werkelijke situatie in 1998 er anders uitzien dan is berekend.

6.2 Ontwikkeling van het aantal bedrijven

De ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven is het resultaat van uittreding uit en toetreding van bedrijfshoofden tot deze beroepsgroep. Gezien de vergrijzing van de bedrijfshoofden is in de komende jaren een toename van het aantal bedrijfsbeëindigingen te verwachten. Van de bedrijfshoofden is in 1988 63% 50 jaar of ouder. Van deze groep van honderd bedrijfshoofden heeft 34% geen opvolger en weet 12% niet of er te zijner tijd een opvolger zal zijn. Het is denkbaar dat oudere bedrijfshoofden zonder opvolger op grond van de huidige beleidsmaatregelen (superheffing en mestwetgeving) geneigd zijn hun bedrijf eerder te beëindigen dan zij zonder deze maatregelen zouden doen. Het kan namelijk financieel aantrekkelijk zijn het bedrijf van de hand te doen tegen de huidige relatief hoge prijzen die voor grond met quota wordt betaald. Dit geldt in het bijzonder voor kleine melkveebedrijven met een traditionele stal. Het is aannemelijk dat de grond met quotum wordt opgekocht door de grotere bedrijven met een ligboxenstal om langs deze weg de door de superheffing vrijgekomen standplaatsen weer te bezetten met melkkoeien. Volgens deze gedachtengang kan in de komende jaren bedrijfsbeëindiging van hoofdberoepsbedrijven vaker gepaard gaan met opheffing dan in het jongste verleden het geval was.

Onder de bedrijven met een opvolger komen een aantal kleinere bedrijven voor. Dikwijls werkt de opvolger op deze bedrijven al geheel of gedeeltelijk buiten het bedrijf. Voortzetting van een dergelijk bedrijf als hoofdberoepsbedrijf is vaak niet mogelijk omdat het bedrijf op langere termijn onvoldoende inkomen afwerpt. Voortzetting van het bedrijf als nevenbedrijf is dan een

alternatief. Dit leidt eveneens tot een vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven. Of dit ook leidt tot een toename van het aantal nevenbedrijven is de vraag. Omdat de mogelijkheden om vee in te scharen van en/of snijmais te verkopen aan hoofdberoepsbedrijven kleiner zijn geworden door de superheffing, zal het aanhouden van een nevenbedrijf financieel minder aantrekkelijk zijn dan in het verleden. Op grond hiervan zou men een vermindering van het aantal nevenbedrijven verwachten. Aan de andere kant is men in deze streek erg gehecht aan het familiebezit. Dit kan tot gevolg hebben dat men het bedrijf toch overneemt en voortzet als nevenbedrijf ook wanneer dat geen financieel voordeel oplevert. Evenals in het jongste verleden wordt daarom een verdere toename van het aantal nevenbedrijven verwacht.

Op grond van de ontwikkelingen in de periode 1983-1988 en de hiervoor aangegeven uitgangspunten zal het aantal hoofdberoepsbedrijven in "Enter" verminderen van 161 in 1988 tot 133 in 1998. De vermindering zal in de toekomst derhalve sneller gaan dan in het jongste verleden. En naar verwachting ook sneller dan in "Rijssen".

Het aantal nevenbedrijven dat tussen 1983 en 1988 toenam, zou verder kunnen toenemen van 86 in 1988 tot 95 in 1998. Het aandeel van de nevenbedrijven in het totaal aantal bedrijven zal dan in 1998 zijn gestegen tot ruim 40%.

Tabel 6.1 Ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven in de periode 1983-1998

Beginsituatie		Uit-treding	Toetre-ding	Eindsituatie		Afname per jaar (%)
jaar	aantal bedrijven			aantal bedrijven	jaar	
1983	176	33	18	161	1988	1,5
1988	161	33	17	145	1993	2,1
1993	145	29	17	133	1998	1,7

6.3 De totale oppervlakte cultuurgrond en het grondgebruik

Tussen 1983 en 1988 is de totale geregistreerde oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij agrariërs in "Enter" met 152 ha toegenomen tot 3.012 ha. Een sluitende verklaring voor de herkomst van deze toename is niet te geven (zie 2.4). Er is dan ook onvoldoende reden om voor de komende jaren opnieuw met een toename rekening te houden. Omdat er verder vanuit wordt gegaan dat geen cultuurgrond aan de landbouw zal worden onttrokken voor niet-agrarische doeleinden (reservaatvorming, woningbouw, en dergelijke), wordt voor 1998 aangehouden dat de totale oppervlakte gere-

Tabel 6.2 Ontwikkeling van de totale oppervlakte cultuurgrond (in ha) in de periode 1983-1998

	1983	1988	1998
Hoofdberoepsbedrijven	2.438	2.510	2.430
Nevenbedrijven	422	502	570
Alle bedrijven	2.860	3.012	3.000

gistreerde cultuurgrond dan ongeveer even groot zal zijn als in 1988, namelijk 3.000 ha.

Tussen 1983 en 1988 nam zowel op de hoofdberoeps- als de nevenbedrijven de oppervlakte cultuurgrond toe. Voor de komende jaren wordt voor de nevenbedrijven nog een geringe toename van de gemiddelde oppervlakte aangehouden. Aangezien het aantal nevenbedrijven naar verwachting ook nog zal toenemen, zal deze groep bedrijven in 1998 beslag leggen op 570 ha cultuurgrond. Er blijft dan voor de hoofdberoepsbedrijven in dat jaar 2.430 ha over.

Gegeven een oppervlakte cultuurgrond op de hoofdberoepsbedrijven van 2.430 ha en een aantal bedrijven van 133, komt de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in 1998 uit op 18,3 ha, dat is 2,7 ha meer dan in 1988. Hierbij is er vanuit gegaan dat de grotere melkveehouders, ondanks de superheffing, toch nog belangstelling hebben om grond aan te kopen. Dit zal in de eerste plaats gelden voor grond met melkquotum om de open standplaatsen in de ligboxenstal te herbezetten met melkkoeien. Een aantal van hen zal echter ook belangstelling hebben voor grond zonder melkquotum, met name zij die tot dusverre ruwvoer (snijmais) aankochten. Zij zullen er dikwijls de voorkeur aangeven dit ruwvoer zelf te verbouwen.

Tussen 1983 en 1988 is op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" het aandeel van het grasland in de totale oppervlakte cultuurgrond gedaald van 83% tot 72%. De oppervlakte bouwland die zowel relatief als absoluut in betekenis toenam, is vrijwel geheel in gebruik voor de verbouw van snijmais. Het is niet waarschijnlijk dat het aandeel van het grasland verder terug zal lopen omdat de gronden die zich daarvoor het beste lenen waarschijnlijk al in gebruik zijn voor de snijmaisteelt.

6.4 Rundveehouderij

6.4.1 Melkvee

De melkveestapel in "Enter" bestaat in 1988 uit 4.866 dieren. Ten opzichte van 1983 betekent dit een inkrimping met 19%. De ene helft van de melkveestapel behoort tot het MRY-ras en

de andere helft tot het FH-ras. Sommige melkveehouders met MRY-koeien houden vast aan het zuivere MRY-ras (dubbeldoel-ras); anderen kruisen (een deel van) hun koeien met HF-stieren en/of stieren van een vleesras. Bij de koeien van het FH-ras vindt kruising met HF-stieren steeds meer ingang.

Bij de vooruitberekening van het aantal melkkoeien in 1998 wordt van de volgende veronderstellingen uitgegaan:

- het heffingvrije quotum in "Enter" zal in 1998 gelijk zijn aan dat in 1988. Dit betekent dat geen korting op het quotum van 1988 zal worden toegepast. Ook zal het saldo van eventuele aan- en verkoop van quota voor "Enter" nihil zijn.
- het heffingvrije quotum in "Enter" wordt in 1988 juist volgemolken door het in mei van dat jaar geregistreerde aantal melkkoeien. Dit betekent dat er in "Enter" geen onder- en geen overschrijding van het melkquotum plaatsvindt.
- de gemiddelde melkproduktie per koe zal stijgen van 6.000 kg in 1988 tot 7.000 kg in 1998. Volgens het ORS 1) bedroeg het districtsgemiddelde voor Goor in 1988/89 6.429 kg. Het betreft hier de gemiddelde produktie van gecontroleerde dieren in een groter gebied dan "Enter". In dit district wordt ongeveer drie vierde deel van de melkkoeien gecontroleerd. Volgens deskundigen van het Consulentschap voor de Rundveehouderij kan voor "Enter" voor alle melkkoeien in het jaar 1987/88 gemiddeld 6.000 kg melk per koe per jaar worden aangehouden. Een stijging van de gemiddelde melkproduktie per koe per jaar met gemiddeld 1,5% per jaar tot 7.000 kg in 1998 wordt door deskundigen en melkveehouders in het gebied mogelijk geacht. Hieraan kan worden toegevoegd dat ook in "Rijssen" in 1998 een gemiddelde produktie van 7.000 kg bereikbaar wordt geacht.

Op grond van voorgaande veronderstellingen en uitgaande van 4.866 melkkoeien in mei 1988 zullen er in 1998 in "Enter" ongeveer 4.200 melkkoeien zijn. Wanneer vervolgens wordt verondersteld dat in 1998 op eenzelfde deel van de hoofdberoepsbedrijven (80%) melkvee wordt gehouden als in 1988 en bovendien alle melkkoeien in 1998 worden gehouden op hoofdberoepsbedrijven, dan bedraagt het aantal bedrijven met melkkoeien in "Enter" in 1998 106 en het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf met melkkoeien bijna veertig, dat is ruim twee meer dan in 1988.

Tabel 6.3 laat zien dat tussen 1983 en 1988 27 hoofdberoepsbedrijven het melkvee hebben afgeschaft. Alle bedrijven hadden een traditionele stal. Het aantal melkkoeien op bedrijven met een traditionele stal verminderde met 618 (37%). Van deze 618 koeien verdwenen er 414 op de 27 bedrijven die het melkvee afschaften en 204 op de 51 bedrijven die ook in 1988 nog melkvee hielden.

---

1) Coöperatieve Vereniging Rundveesyndicaat voor Overijssel en Flevoland B.A.

Tabel 6.3 Ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven en van het aantal melkkoeien naar staltype in de periode 1983-1998

Staltype	1983	1988	1998
Bedrijven met:			
- ligboxenstal			
aantal bedrijven	78	78	78
aantal koeien	4262	3769	3560
koeien per bedrijf	55	48	46
- traditionele stal			
aantal bedrijven	78	51	28
aantal koeien	1651	1033	640
koeien per bedrijf	21	20	23
Alle bedrijven:			
aantal bedrijven	156	129	106
aantal koeien	5913	4802	4200
koeien per bedrijf	38	37	40

Het aantal bedrijven met een ligboxenstal waarop melkvee werd gehouden veranderde niet tussen 1983 en 1988; wel verminderde op deze groep bedrijven het aantal melkkoeien met 493 (12%).

Hiervoor is berekend dat er in 1998 in "Enter" op nog 106 hoofdberoepsbedrijven 4200 melkkoeien zullen worden gehouden. Als verondersteld wordt dat op de 78 bedrijven met een ligboxenstal ook in 1998 nog melkvee wordt gehouden, dan moet het aantal bedrijven met een traditionele stal waarop melkvee wordt gehouden verder afnemen met 23. Uitgaande van gemiddeld vijftien melkkoeien per bedrijf, vermindert de melkveestapel in "Enter" hierdoor met 345 dieren. Bij een gelijkblijvend melkquotum binnen het landinrichtingsgebied kunnen de 78 bedrijven met een ligboxenstal en de overgebleven 28 bedrijven met een traditionele stal hun melkveestapel uitbreiden. Aangenomen wordt dat op de bedrijven met een ligboxenstal de melkveestapel wordt uitgebreid met 300 dieren en op de bedrijven met een traditionele stal met 45 dieren. Afgezien van de noodzakelijke inkrimping van de melkveestapel wegens de te verwachten produktiestijging, zouden er dan in 1998 op de bedrijven met een ligboxenstal 4069 en op de bedrijven met een traditionele stal 733 melkkoeien gehouden kunnen worden. Wegens de verwachte produktiestijging per koe zal de melkveestapel tussen 1988 en 1998 met één achtste deel moeten verminderen. Dit betekent dat er in 1998 op de bedrijven met een ligboxenstal in totaal 640 koeien gehouden kunnen worden. Dit komt neer op gemiddeld 46 melkkoeien op de bedrijven met een ligboxenstal en gemiddeld 23 melkkoeien op de bedrijven met een traditionele stal.

6.4.2 Jongvee

Tussen 1983 en 1988 is op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" het gemiddeld aantal stuks jongvee per 100 melkkoeien gestegen van ruim tachtig tot ruim 82. Hoewel vergeleken met "Rijssen" beide kengetallen relatief hoog zijn, zal voor "Enter" in 1998 toch tachtig worden aangehouden. Uitgaande van dit laatste cijfer en 4.200 melkkoeien zal het aantal stuks jongvee op de hoofdberoepsbedrijven in 1998 ongeveer 3.360 bedragen. Met 140 stuks jongvee op de nevenbedrijven zal het totaal aantal stuks jongvee in "Enter" in 1998 ongeveer 3.500 bedragen.

6.4.3 Mestvee

Tussen 1983 en 1988 steeg in "Enter" op de hoofdberoepsbedrijven het gemiddelde aantal stuks mestvee per 100 stuks melk- en jongvee van bijna vijf naar twintig. Zoals hiervoor bleek wordt ook in de komende jaren een verdere daling van het aantal stuks melk- en jongvee verwacht. De veehouders zullen er naar streven de daardoor vrijkomende standplaatsen een nuttige bestemming te geven. Beginnen met het houden van mestvee of uitbreiding van de mestveestapel ligt dan voor de hand. Zo'n sterke uitbreiding als in de afgelopen vijf jaar wordt uit een oogpunt van afzetmogelijkheden in de komende jaren niet mogelijk geacht. Wanneer het aantal stuks mestvee per honderd stuks melk- en jongvee zou toenemen tot 25 in 1998, dan zullen er in dat jaar ongeveer 1900 stuks mestvee worden gehouden.

In 1983 en 1988 werd op respectievelijk 41% en 53% van de hoofdberoepsbedrijven mestvee gehouden. Wanneer dit percentage in 1998 zou zijn toegenomen tot 60, dan zullen er in dat jaar ongeveer 80 bedrijven met mestvee zijn. Dit houdt in een stijging van het gemiddeld aantal stuks mestvee op bedrijven met mestvee van zeven in 1983 via twintig in 1988 tot bijna 24 in 1998.

Tussen 1983 en 1988 is het percentage nevenbedrijven met mestvee gestegen van veertien tot 27. Aangenomen wordt dat in 1998 op een derde deel van de dan aanwezige 95 nevenbedrijven mestvee wordt gehouden. Wanneer het gemiddeld aantal dieren per bedrijf met mestvee verder zou toenemen van zes in 1983 via negen in 1988 tot tien in 1998, dan zullen in laatstgenoemd jaar op de nevenbedrijven in "Enter" ongeveer 320 stuks mestvee worden gehouden.

6.4.4 Rundvee

In 1983 werden op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" in totaal 11.165 stuks rundvee (melk- + jong- + mestvee) gehouden en in 1988 10.500 stuks. Volgens de voorgaande berekeningen kan dit aantal tot 1998 verder dalen tot 9.460. De berekende vermindering is, gelet op de te verwachten afname van het aantal hoofdberoepsbedrijven en daardoor ook van het aantal standplaatsen, niet onwaarschijnlijk.

De veedichtheid op de hoofdberoepsbedrijven zal, gebaseerd op het aantal stuks rundvee, dalen van 3,36 in 1983 via 3,08 in 1988 tot 2,83 grootvee-eenheden per ha grasland + voedergewassen in 1998.

Aangenomen is dat op de nevenbedrijven in "Enter" in 1998 geen melkkoeien meer worden gehouden. Voorts wordt verondersteld dat het aantal stuks jongvee zal dalen tot 140 en het aantal stuks mestvee zal stijgen tot 320. Het totale aantal stuks rundvee op de nevenbedrijven zal dan 460 bedragen tegen 570 in 1988 en 589 in 1983. De veedichtheid op de nevenbedrijven is gedaald van 0,75 gve/ha grasland + voedergewassen in 1983 tot 0,67 in 1988 en zal vermoedelijk verder dalen tot 0,49 in 1989. De hier berekende veedichtheden in 1983 en 1988 zijn lager dan de in tabel 3.1 vermelde. De oorzaak hiervan is dat in deze tabel ook de schapen en de paarden in de berekening van de veedichtheid zijn betrokken, hetgeen bij de berekening in deze paragraaf niet is gebeurd. Wel kan opgemerkt worden dat het aantal schapen zowel op de hoofdberoeps- als de nevenbedrijven tussen 1983 en 1988 is toegenomen en waarschijnlijk nog verder zal toenemen. Van de aantallen paarden zijn geen gegevens beschikbaar.

6.4.5 Ruwvoervoorziening

Hoewel voor "Enter" voor 1988 op gebiedsniveau een overschot aan ruwvoer is berekend van ongeveer 348 ha (dat is 12% van de totale oppervlakte voedergewassen) blijkt dat toch ruim de helft van de bedrijven met melkvee heeft te kampen met een ruwvoertekort. Van de bedrijven met een ligboxenstal is dat zelfs twee derde deel tegenover ruim een derde deel van de bedrijven met een traditionele stal. Maar op de eerste groep bedrijven is de veedichtheid, uitgedrukt in het aantal grootvee-eenheden per ha voedergewassen, dan ook 3,61. Op de bedrijven met een traditionele stal is dat kengetal 2,51.

De toekomstige ontwikkeling van de ruwvoersituatie in het ruilverkavelingsgebied is van vele factoren afhankelijk. Wat de vraagzijde betreft gaat het vooral om de ontwikkeling van de veestapel en de melkproduktie per koe. Aan de aanbodzijde zijn vooral de beschikbare oppervlakte grasland en voedergewassen en de opbrengsten van belang.

Gelet op de te verwachten daling van de rundveestapel zal er waarschijnlijk ook in de toekomst op gebiedsniveau voldoende ruwvoer geproduceerd kunnen worden. Dit neemt echter niet weg dat er ook dan in "Enter" bedrijven zullen zijn die niet geheel in de eigen ruwvoerbehoefte zullen kunnen voorzien. Hierbij zal het met name gaan om bedrijven met een ligboxenstal. Deze bedrijven zullen hun tekorten kunnen aanvullen door aankoop van ruwvoer van andere bedrijven, binnen of buiten het gebied en/of door meer krachtvoer te verstrekken.

Verwacht mag worden dat de bedrijfsvoering op de bedrijven die voldoende ruwvoer kunnen produceren verder wordt aangepast aan de veranderende situatie. Mogelijkheden liggen bijvoorbeeld in een lagere stikstofgift dan nu het geval is en een grotere ruwvoeropname per koe. Ook is niet uit te sluiten dat ondanks de geringe perspectieven op de afzetmarkt er meer mestvee en/of schapen zullen worden gehouden, dan bij de berekeningen is aangehouden.

6.5 Intensieve veehouderij

In 1988 behoren van de 161 hoofdberoepsbedrijven er 22 tot de intensieve veehouderijbedrijven. Dit aantal bedroeg in 1983 nog 24. Van de bedrijven die tot een ander type behoren houden er in 1988 33 fokvarkens en 69 mestvarkens. Ook houden er enkele leghennen of slachtkuikens.

De intensieve veehouderijbedrijven hebben al bij de huidige mestnormen alle een mestoverschot (3.4). Daarom alleen al is het weinig waarschijnlijk dat deze bedrijven de produktieomvang nog zullen uitbreiden. Behalve de mestwetgeving kan ook toepassing van de ecologische richtlijn uitbreiding in de weg staan. Dit geldt overigens ook voor de andere hoofdberoepsbedrijven, waarop het volgens de huidige mestnormen meestal nog wel mogelijk is om met een tak van intensieve veehouderij te beginnen of deze uit te breiden. De animo hiervoor lijkt echter niet groot. Bovendien zullen de mogelijkheden in de toekomst bij strengere normen kleiner worden. Om deze redenen wordt verwacht dat de omvang van de intensieve veehouderij in de komende jaren op de hoofdberoepsbedrijven in "Enter" weinig zal veranderen.

Ook op de nevenbedrijven is om dezelfde redenen geen groei van de produktieomvang van de intensieve veehouderij te verwachten. Eerder zal op deze bedrijven sprake zijn van een afname.

7. Discussie en slotopmerkingen

7.1 Discussie

De in hoofdstuk 6 gepresenteerde vooruitberekeningen zijn in belangrijke mate afhankelijk van de gemaakte veronderstellingen. Andere veronderstellingen zullen derhalve tot andere uitkomsten leiden. Daarom wordt hieronder nagegaan hoe andere veronderstellingen ten aanzien van de ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven en de melkproduktie per koe de uitkomsten van de vooruitberekeningen kunnen beïnvloeden.

Op basis van de informatie van streekkenners over de opvolgingssituatie op de bedrijven alsmede gegevens over de grootte van de bedrijven is in het voorgaande berekend dat het aantal bedrijven in de komende jaren met bijna 20% zal afnemen. Een deel daarvan kan (tijdelijk) als nevenbedrijf worden voortgezet. Een onzekere factor is het tijdstip van opheffing van de bedrijven. Hierbij gaat het met name om de 43 bedrijfshoofden van 50-60 jaar. Van hen hebben er dertien geen opvolger, terwijl dat van tien onbekend is. De uitkomst van de prognose in 1998 is sterk afhankelijk van het moment waarop de beëindigers uit deze leeftijdsklasse hun bedrijf van de hand doen. Persoonlijke factoren zoals bijvoorbeeld gezondheid of de mogelijkheid het bedrijf goed te kunnen verkopen, kunnen van grote invloed zijn op de bepaling van het moment van bedrijfsbeëindiging. Het is dus mogelijk dat het voor 1998 in "Enter" berekende aantal van 133 hoofdberoepsbedrijven al een paar jaar eerder of pas een paar jaar later zal worden bereikt.

De melkveestapel in "Enter" bestaat voor ongeveer de helft uit FH-koeien en voor de andere helft uit MRY-koeien. De FH-koeien worden in toenemende mate gekruist met HF-stieren. Hierdoor is de melkproduktie per koe sterk toegenomen.

De MRY-melkveehouders zijn tot nu toe terughoudender bij het kruisen met HF-stieren. De grote vraag is: "Wat gaan de MRY-melkveehouders in de komende jaren doen?" Wanneer ook zij overwegend overgaan tot kruising met HF-stieren, dan zal de melkproduktie van de gekruiste MRY-koeien nog sterk kunnen stijgen. Dit zou tot gevolg kunnen hebben dat het gebiedsgemiddelde dat voor 1998 is bepaald op 7.000 kg gemiddeld per koe moet worden verhoogd tot bijvoorbeeld 7.500 kg. Bij een gelijkblijvend melkquotum betekent dit dat het berekende aantal melkkoeien in 1998 zal dalen met ongeveer 280 tot ongeveer 3.920. Wanneer de andere veronderstellingen gelijk blijven zal het aantal stuks jongvee met 220 afnemen tot 3.280. Dit betekent dat er in totaal zo'n 500 standplaatsen meer beschikbaar zullen komen.

De vermindering van het aantal melkkoeien betekent geen aantasting van de inkomensmogelijkheden. De produktiviteit van het melkvee neemt immers toe. Door de vermindering van het aantal dieren zal meer aandacht aan de verzorging van het vee en de ruwvoederwinning kunnen worden besteed.

Het is de vraag of de extra vrijkomende standplaatsen bij een verder stijgende melkproduktie per koe kunnen worden ingenomen door mestvee. Door een verdere uitbreiding van de mestveestapel zouden de slachtveemarkten kunnen worden overvoerd. Hiervan zou een zodanige prijsdrukkende werking kunnen uitgaan dat de vleesveeproduktie financieel minder aantrekkelijk wordt.

7.2 Slotopmerkingen

In "Enter" heeft nu al bijna een derde deel van de hoofdberoepsbedrijven, waaronder alle intensieve veehouderijbedrijven, te kampen met een mestoverschot. Door stringentere regels ten aanzien van de opslag en het uitrijden van mest in de toekomst zal de behoefte aan uitbreiding van de opslagcapaciteit toenemen. Vooral kleinere intensieve veehouderijbedrijven en kleinere melkveebedrijven met een traditionele stal kunnen daardoor in de financiële problemen komen.

Strengere richtlijnen in het kader van de Hinderwet en aanvullende regels in streek- en bestemmingsplannen - buitengebied met betrekking tot de mestproblematiek kunnen eveneens gevolgen hebben voor de uitbreidings- en aanpassingsmogelijkheden van de agrarische bedrijven.

In "Enter" is de veebezetting, in het bijzonder op de bedrijven met een ligboxenstal, zwaar. Uit het gegeven dat twee derde deel van deze groep bedrijven een tekort aan eigen ruwvoer heeft, blijkt de grote betekenis van de ruwvoerwinning. De kwantiteit en de kwaliteit van het ruwvoer dat op het eigen bedrijf gewonnen kan worden is namelijk in hoge mate bepalend voor de inkomensvorming. Een goede verkaveling, met name het hebben van een huiskavel van voldoende omvang, komt de flexibiliteit van de bedrijfsvoering ten goede. Hierdoor kan gemakkelijker worden ingespeeld op het toepassen van andere beweidingssystemen wanneer daaraan behoefte bestaat.

Literatuur

Aukema, S. en J.G.A. Overgaauw
De financiële positie van de landbouw
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, diverse jaren
Periodieke Rapportage

Dijk, J.P.M. van en A.L.J. van Vliet
Bedrijfsuitkomsten in de landbouw (BUL)
Boekjaren 1984/85 t/m 1987/88
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1989
Periodieke Rapportage 11-87/88

Luijt, J.
"An attempt to explain changes in regional agricultural land prices in the Netherlands"
In: Tijdschrift voor Sociaalwetenschappelijk Onderzoek van de Landbouw 2(1987)2

Ministerie van Landbouw en Visserij
Ruilverkaveling Enter; Overwegingen en uitgangspunten
Den Haag, 1987

Tjoonk, L.
De landbouw in Rijssen
Den Haag, LEI, 1989
Mededeling 410

Wijnands, J.H.M.
Voorzichtig optimisme over mestoverschotten,
Meststoffen (1988) 1

Bijlagen

Bijlage 1 Toelichting op enige veel gebruikte termen

1. Landbouwtelling

Voor de samenstelling van dit rapport is gebruik gemaakt van gegevens uit de meitellingen van de landbouw. Deze gegevens hebben betrekking op alle geregistreerde bedrijven met een produktieomvang van meer dan 10 sbe, die in het landinrichtingsgebied liggen en op de cultuurgrond die zij in gebruik hebben. Omdat de indeling in beroepsgroepen afwijkt van die in de landbouwtellingen zijn alleen de gegevens van alle bedrijven vergelijkbaar met die van andere gebieden.

2. Beroepsgroepen

De indeling in beroepsgroepen wijkt af van die in de landbouwtelling. Aan de hand van informatie van streekkenners is de volgende indeling gehanteerd.

Hoofdberoepsbedrijven = A + B - bedrijven:
A het bedrijfshoofd besteedt zijn arbeidstijd geheel aan het eigen bedrijf;
B meer dan de helft van de arbeidstijd wordt aan het eigen bedrijf besteed, tevens heeft het bedrijfshoofd een nevenberoep.

Nevenbedrijven = C + D - bedrijven:
C minder dan de helft van de arbeidstijd wordt aan het eigen bedrijf besteed;
D rustende agrariërs of rustende niet-agrariërs met grondgebruik.

3. Standaardbedrijfseenheden (sbe)

Een standaardbedrijfseenheid is een eenheid waarin de omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke produktierichtingen binnen een bedrijf wordt uitgedrukt. Een sbe komt overeen met een bepaald bedrag aan toegerekende factorkosten in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder

Sbe-normen per ha en per dier

	1981	1986		1981	1986
Grasland	1,1	1,1	Schapen	0,28	0,28
Snijmais	3,5	2,9	Mestkalveren	0,32	0,33
Melkkoeien	2,1	2,5	Mestvarkens	0,15	0,14
Jongvee	0,7	0,52	Fokvarkens	1,15	0,95
Mestvee	0,5	0,5	Leghennen	0,01	0,0045
			Slachtkuikens	0,003	0,003

normale omstandigheden. Onder invloed van economische en technische factoren ontwikkelt de toegevoegde waarde per dier of per ha gewas zich in de verschillende produktietakken niet gelijk. De sbe-normen worden daarom periodiek herzien. In dit verslag zijn voor 1983 de normen van 1981 gebruikt en voor 1988 de normen van 1986. Hierbij moet men rekening houden met het feit dat een vergelijking tussen 1983 en 1988 alleen een goede graadmeter is voor de ontwikkeling van het produktievolume. Hiervoor is een opsomming van de in 1981 en 1986 vastgestelde normen voor de voornaamste gewassen en dieren opgenomen.

4. Bedrijfstypen

Voor de indeling in bedrijfstypen is per bedrijf het aantal standaardbedrijfseenheden (sbe) berekend voor de akkerbouw, de rundveehouderij, de tuinbouw en de intensieve veehouderij. Afhankelijk van het percentage sbe dat per bedrijf voor deze onderdelen werd gevonden zijn de hoofdberoepsbedrijven ingedeeld in "bedrijfstypen". Onderscheiden zijn:

1.	Zuivere melkveehouderijbedrijven:	80% of meer van de sbe voor melkveehouderij;
2.	Overwegend melkveehouderijbedrijven:	60-80% van de sbe voor melkveehouderij;
3.	Intensieve veehouderijbedrijven:	60% of meer van de sbe voor intensieve veehouderij;
4.	Overige bedrijven	

5. Arbeidsjaareenheden (AJE)

In 1983 zijn de gegevens per werknemer uit de arbeidskrachtentelling omgerekend tot arbeidsjaareenheden op basis van 2000 uur per AJE waarbij 1 persoon maximaal voor 1 AJE is geteld.

6. Arbeidskrachten

In 1983 hebben de cijfers betrekking op arbeidskrachten die regelmatig het gehele jaar door gedurende tenminste twintig uur per week op eenzelfde agrarisch bedrijf werken. Vanaf 1987 wordt echter geen onderscheid meer gemaakt tussen regelmatig en niet-regelmatig werkzame gezinsarbeidskrachten. De cijfers in 1988 hebben dan ook betrekking op alle gezinsarbeidskrachten (dus zoveel regelmatig als niet-regelmatig werkzaam) en bovendien op de regelmatig werkzame niet-gezinsarbeidskrachten.

7. Grootvee-eenheden (gve)

Een grootvee-eenheid komt overeen met de netto-energiebehoefte van een volwassen melkkoe van 550 kg levendgewicht met een dagproduktie van 15 kg melk met 4% vet. Het veebestand wordt daarbij als volgt omgerekend:

Gve per dier	
koe	1
jongvee	0,4
mestvee	0,7
schaap	0,1
paard boven 2 jaar	1,0

8. Oppervlakte cultuurgrond "gemeten maat"

Dit is de oppervlakte cultuurgrond die in gebruik is bij het agrarische bedrijf, evenwel zonder tuin voor eigen gebruik, grienden, riet of biezen, bos, gebouwen, erf, sloten en niet in gebruik zijnde cultuurgrond. Wanneer dat wel wordt meegeteld, dan wordt gesproken van de oppervlakte "kadastrale maat".

9. Kavel en huiskavel

Onder een kavel wordt verstaan een stuk cultuurgrond dat behoort tot het bedrijf en dat rondom omsloten wordt door land van een ander. Het komt er dus op neer, dat als een afzonderlijke kavel wordt beschouwd elk aaneengesloten stuk cultuurgrond dat tot het bedrijf behoort, maar dat men vanuit de hoofdbedrijfsgebouwen niet kan bereiken zonder dat men over grond van een ander gaat. Onder grond van een ander wordt ook verstaan een spoorweg, een verkeersweg, een kanaal, enz.

Een huiskavel is een kavel waarop het (de) bedrijfsgebouw(en) staat (staan).